

Csúri Károly

VÁZLAT AZ ELBESZÉLÉS IRODALMI MAGYARÁZATÁHOZ

/Hernádi Gyula: Deszkkakolostor/

1. Módszertani keret

1.1. Szemantikai alapelvek

A világ, amelyben élünk, más is lehetne, más is lehetett volna, mint amilyen a valóságban. A hétköznapi életben éppúgy mint a tudományos kutatásban gyakran mérlegeljük, hogy mi történne, milyen következményekkel járna, milyen előnyöket vagy hátrányokat jelentene, ha a világ valóban más lenne, mint amilyen. A logikában az ilyen lehetséges, nem aktualizált helyzetek kijelentésekből épülnek fel, s vizsgálatukkal elsősorban a modális és filozófiai logikák foglalkoznak. A modális és filozófiai logikák szemantikájában mindazokat az állapotokat, melyek a jelenlegi illetve a mindenkori aktuális állapot helyett fennállhatnának, de nem állnak fenn, s mindazokat a módokat, ahogyan a világ lehetne, de nincs a kérdéses pillanatban, lehetséges világoknak nevezik.

Elég nyilvánvaló, hogy a lehetőségekkel való végtelen, de nem cél nélküli játék, a valós világ alternatíváinak szüntelen keresése az irodalmat, a művészetekkel együtt fokozott mértékben jellemzi. Ez a "fokozott mérték" pedig nem nagyságrendi, hanem minőségi eltérésre utal. Arra, hogy a művészi jelrendszerek az egyes alternatívákat rendszerebben és következetesebben építik fel, a lehetőségek lényegi, strukturális vonásait igyekeznek feltárni, s az érzékekre is ható módon, konstruált világok formájában közvetíteni. És valóban, gyakran tapasztaljuk, hogy minden különösebb tudományos háttér nélkül, csupán az intuícióra hagyatkozva szokás általában a művek, regények, elbeszélések stb. 'világáról' beszélni. Nyugodtan állithat-

juk tehát, egyelőre az említett fogalmakhoz hasonló metaforikus értelemben, hogy az irodalmi, pontosabban az irodalomként olvasott szövegek lehetséges világokat hoznak létre. (Olyan világokat, melyek létezése a nyelvhez kötött, s ennyiben csak lehetségesek, ugyanakkor azonban a nyelvi és a nyelv által rögzített, az adott világ felépítésében aktív szerepet játszó társadalmi-kulturális kódok megismerhetőek, s ennyiben a szóban forgó világok ténylegesen lehetségesek.) A szigorú nyelvi elemzés így szükségképpen kiindulópontja, de semmiképpen sem végcélja az irodalmi szövegmagyarázatnak. Egyrészt ugyanis a nyelvi sík bármely eleme és összefüggése előre nem látható, azaz előre nem kódolt módon befolyásolhatja a világ strukturálását. Másrészt viszont egy sajátosan irodalomtudományi közelítés tárgya nem a nyelv, hanem a nyelv- és világismeretünk alapján rekonstruált világ felépítése és felépítésének más lehetséges illetve aktuális világok felépítéséhez való viszonya.¹

A nyelv és a világ kapcsolata alapvető szemantikai kérdés. Ha meg tudjuk mondani, hogyan kapcsolódik egy nyelv a világhoz, akkor rendelkezünk az adott nyelv értelmezésével vagy interpretációjával.² A kapcsolódás megbízható leírása két lényeges szempont figyelembevételét kívánja meg. Tudnunk kell, hogy mit jelöl a nyelvi kifejezés a világban, és tudnunk kell, hogyan jelöli azt, amit jelöl. Az előbbi esetben a kifejezés terjedelméről vagy extenziójáról, az utóbbiban a kifejezés értelméről vagy intenziójáról szokás beszélni. A "mit" és "hogyan" igazságérték - elemzési kérdésként pontosítható: igaz vagy hamis értékek hozzárendelésével döntünk arról, hogy a számításba vett lehetséges világok halmazán belül az egyes nyelvi kifejezéseknek mely világokban van, s melyekben nincs jelölete, azaz terjedelme. Az ilyen típusu szemantikák nézőpontjából egy nyelvi kifejezés /kognitív/ jelentését akkor értjük meg, ha el tudjuk képzelni, milyennek kellene lenni a világnak ahhoz, hogy a róla szóló nyelvi kifejezés igaz legyen.

Ez a közelítés irodalmi szempontból igen termékeny-
nek fog bizonyulni. Egyrészt, szemben a klasszikus két-
értékű logikák képviselőivel, nem kell megkérdőjeleznünk
az igazságérték-elemzés használhatóságát irodalmi szöve-
gek magyarázatában, s így az irodalom megismerésben be-
töltött szerepét sem kell kétségbe vonnunk.³ Másrészt, s
ez legalább annyira lényeges, az irodalmi szövegek kije-
lentéseinek igazságértékét nem a valós világban általunk
érvényesnek vélt igazságfeltételek alapján kell megítél-
nünk. Hiszen a kijelentéseket tételezzük egyedül adott-
nak, s nem a világot. Nem a kijelentéseket kell tehát a
világhoz igazítanunk, hanem megfordítva, a kijelentések-
hez alkotjuk meg azt a lehetséges világot, melyről a ki-
jelentések igazak. Mivel a logikai lehetséges világokat
is a róluk igaz kijelentések halmazával határozzák meg,
úgy tűnik, a lehetséges világ fogalmát az irodalomtudomány-
ban sem kell szükségképpen metafóráként kezelnünk. Ebben
a formájában azonban a lehetséges világ a logikában épp-
úgy mint az irodalomtudományban nem több, mint formális
posztulátum. Hiányoznak azok a strukturális ismérvek, me-
lyek segítségével a kérdéses lehetséges világok ténylege-
sen felépíthetők.

A jelentés korábbi definíciójában azt mondtuk, hogy
egy olyan világot kell "elképzelnünk", melyről a kijelen-
tés igaz. Fogalmazzunk most szigorúbban és helyettesít-
sük az "elképzelni" kifejezést egy pontosabb fogalommal.
Eszerint egy nyelvi kifejezés jelentését akkor értjük meg,
ha meg tudjuk fogalmazni azokat a feltételeket, melyeket
a világnak ki kell elégítenie ahhoz, hogy a nyelvi kife-
jezés a világról igaz legyen. Minthogy a kijelentések
igazságértékéről irodalmi szövegek esetében nem a valós
világ, hanem a /magyarázat során/ hozzárendelt lehetsé-
ges világ felépítése dönt, célszerű a jelzett igazságfel-
tétételeket a szóban forgó lehetséges világ felépítését meg-
határozó, azaz strukturáját generáló hipotetikus szabály-
szerűségekkél azonosítanunk.

A szövegek irodalmi szempontú olvasatának, hiszen ezt

a folyamatot próbáljuk a lehetséges világok szemantikájában kifejteni, eddig két fontosabb kritériumát tisztáztuk. Egyrészt nem a szöveg kijelentéseit vezetjük vissza egy adott világra, rögzített referenciátartományra, hanem a kijelentésekhez alkotjuk meg a nekik megfelelő világot, lehetséges helyzetet. Másrészt, az előzőekből következően, a kijelentések igazságfeltételeit ugyancsak nem az adott, a szöveg világától függetlenül is létező valós világban keressük, hanem a szöveg lehetséges világát meghatározó szabályrendszerben. Mindez természetesen nem más, mint egy igen távoli múlttra visszatekintő irodalomfelfogás explicit megfogalmazása: az irodalom fikció, pontosabban 'az irodalmi szempontú közelítés' azonos a 'fikcióként való olvasás' fogalmával. Hiányzik azonban még egy további fontos kritérium. Abból a tényből ugyanis, hogy a valós világot mint irodalmilag releváns magyarázó rendszert első lépésben figyelmen kívül hagyjuk, nemcsak az említett szemléletváltás következik. Az összemérés, az összehasonlítás, az alternatívák lehetőségének megszüntetésével ideiglenesen az igaz-hamis igazságértékek megkülönböztetésének alapját és értelmét is megszüntettük. Nem tehetünk mást, minthogy az irodalmi szöveg kijelentéseit az adott formában elfogadjuk, azaz igaznak tételezzük. Ezzel lényegében ismét visszakanyarodtunk ahhoz a korábbi problémához, hogy az igaz igazságérték állítása önmagában, igazságfeltételek hiányában, üres, a szövegmagyarázatban kevés segítséget nyújtó posztulátum. Láttuk azonban azt is, a hipotetikus szabályszerűségek mint igazságkritériumok, más terminológiával: strukturális ismérvek bevezetésével az igazságposztulátumok üressége, formális jellege megszüntethető. A zavart csupán az okozza, hogy mindeddig nem tettünk különbséget a szövegekhez rendelt szövegvilág és lehetséges világ között. A formálisan igaznak tételezett kijelentések, ami egyébként pontosan egybevág az olvasó intuitív eljárásával, csupán egy világ /= szövegvilág/ létezését, pontosabban a benne szereplő személyek, tárgyak, azok tulajdonságainak, kapcsolatainak

meglétét, fennállását állítják. A világot, a világ felépítését nem magyarázzák, vagyis a világot valójában nem világként, hanem rendezetlen, strukturálatlan tényállások halmazaként, de létező halmazaként mutatják fel. A magyarázat során hipotetikus szabályszerűségeket állítunk fel a tényállások rendezésére, koherens strukturájának kiépítésére. A posztulált igazságokat igyekszünk igazgá tenni, a szövegvilágot lehetséges világgá alakítjuk. Az igaz-hamis igazságértékek, a megfogalmazott szabályszerűségekre kivételesen, az így konstruált lehetséges világban visszanyerik eredeti értelmüket, az egyes szereplők részvilágainak megfelelően viszonylagossá, akár egymással ellentétessé válhatnak. Fontos, hogy ezt a folyamatot elméletileg is modellálni tudjuk, hiszen az olvasói intuíció is bejárja ezt az utat. Első megközelítésben az olvasó nem kételkedik a szöveg kijelentéseinek igazságában, elfogadja azokat az adott formában, később azonban, a mű világán belül ismét csak különbséget tesz az általa igaznak vagy hamisnak tartott kijelentések között.

A hipotetikus szabályszerűségeket, a szövegvilág és a lehetséges világ viszonya részleges analógiát mutat a formális tudományok elmélet és modell terminusainak értelmezésével. Az eltérés az indulópontban figyelhető meg. A formális tudományok deduktív jellegével szemben az irodalomtudományt empirikus hipotézisnek tekintjük. Így a magyarázó elméletet, a hipotetikus szabályrendszert célszerű a szövegvilág, a vizsgált tárgyterületet jelentő empirikus adatok alapján felállítani. A felállított hipotetikus szabályrendszert mint elméletet értelmező modell, vagyis a szabályszerűségeket, a koherencia strukturális ismerveinek megfelelően átrendezett szövegvilág, az irodalmi mű lehetséges világa.

A szövegmagyarázat rendszeres leírásakor eltekinthetünk az elmélet megfogalmazásáig vezető út bemutatásától. Először felállítjuk az általunk érvényesnek vélt /szemantikai/ szabályszerűségeket, majd megvizsgáljuk, hogy az empirikus

elemzés alátámasztja vagy cáfolja inkább kiindulási feltevéseinket. Végül, amennyiben szükséges, jelezzük, hogy mely szabály-hipotéziseket kell elvetnünk vagy módosítanunk illetve milyen új kiegészítő szabályszerűségek felállítása szükséges.

1.2. Elbeszélés-elméleti alapelvek

A továbbiakban leszűkítjük vizsgálódásaink körét. Olyan irodalmi lehetséges világokkal foglalkozunk csupán, melyek felépítésében az 'események' kitüntetett szerepet játszanak.

Pontosabban a már vázolt elméleti keretben fogalmazhatunk. A szöveghez rendelt, 'eseményekként', 'eseménysorokként' értelmezett tényállások képezik a vizsgált tárgyterületet /=szövegvilág/. Az 'eseményeket', 'eseménysorokat' rendező, azaz magyarázó hipotetikus szabályszerűségeket elméletnek /=cselekmény illetve cselekménystruktura/ nevezzük. Az elmélet alapján magyarázott tárgyterület, vagyis a cselekmény 'utasításainak' megfelelően átrendezett szövegvilág a modellt, a mű lehetséges világát /=elbeszélés-világ illetve narratív világ/ alkotja.

A tárgyterület részletezésétől itt eltekintünk, elsősorban a cselekmény és az elbeszélés-világ-szerkezetének fontosabb jellemzőit mutatjuk be. Főként azokat az összetevőket, melyek a Hernádi-elbeszélés leírásához és magyarázatához szükségesek.

1.2.1. A cselekménystruktúra

A cselekmény egy vagy több, különböző módon összekapcsolt 'történetből' áll. A történetet két 'cselekmény-állapot' közötti 'változás-relációként' határozhatjuk meg. A 'cselekmény-állapot' konstruált 'komplex tényállás', mely 'attributumokkal' jellemzett 'figurákból' épül fel. A változást vagy transzformációt úgy észlelhetjük/mérhetjük, hogy a kezdő- és vég-állapotban megadjuk a figurák számát, valamint kijelöljük az/oka/t a 'kitüntetett attributumo/ka/t', mely/ek/nek átalakulása a végállapotot előidézi.

Az elvont változás-reláció csak végeredményt, s nem

folyamatot jelöl abban az értelemben, hogy a vég-állapot nem feltétlenül egyenesirányú átalakulás következménye. Sokkal inkább különböző, a vég-állapottal nem egyszer éppen ellentétes irányú alternatívák összegzéséről van szó. Az alternatívákat az egyes figurák esetében konkrétan azok 'vágó-, álom-, képzeleti világai' stb. fejezik ki. A változás lényeges jellemzője az, hogy 'időben' játszódik le, illetve, hogy a kezdő- és vég-állapot 'kauzális' kapcsolatban áll egymással. A kauzalitás természetesen a mindenkori cselekményben érvényes ok-okozati összefüggésre vonatkozik, s lehet, de nincs feltétlenül köze a valós világban fennálló kauzalitáshoz. Vagyis az okozatiság lényegében nem más, mint a szövegvilághoz rendelt, a szövegvilág felépítésének koherenciáját biztosító magyarázó rendszer.

Mivel a cselekmény egyik kritériumaként a változás a figurák kitüntetett attribútumait érinti, a változást közvetlenül vagy közvetve maguk a figurák hozzák vagy hozhatják létre. Ilyen értelemben a cselekménystruktúrát sokan 'cselekvésstruktúrának' tekintik, hiszen a figurák szándékosan előidézik vagy megakadályozzák a világ adott állapotának /= kezdő-állapot/ megváltozását /= vég-állapot/.

A különböző figurák, eltérő attribútumaik mellett, megegyező, 'ekvivalens' attribútumokkal is rendelkezhetnek a cselekménystruktúrán belül. Ilyenkor, amennyiben az ekvivalenciát a cselekménystruktúra szabályszerűségei írják elő, a figurák 'motivum-kapcsolatáról' beszélünk. Hasonló viszony nemcsak egyetlen cselekmény különböző figurái, hanem különböző cselekmények figurái között is fennállhat. Ha a különböző cselekmények figurái között kimutatható ekvivalencia összeegyeztethető a vizsgált cselekmény szabályszerűségeivel, akkor a kérdéses cselekményfigurák 'embléma-kapcsolatáról' beszélünk.⁵

A figurák különböző funkciókat tölthetnek be a cselekményben, az elemzendő elbeszélés szempontjából elsősorban a 'konfliktus-' illetve a 'közvetítő-szerepkört' ellátó figurák a lényegesek. Ha adott két figura, melyek egy

meghatározott attributummal kapcsolódnak, illetve, kell, hogy kapcsolódjanak egymáshoz, s adott egy olyan harmadik oppozicionális figura, amely a kapcsolatot megszünteti, illetve nem engedi létrejönni, akkor az utóbbi figurát 'konfliktus-figurának' nevezzük. Ellenkező esetben, a kapcsolatot fenntartó, illetve megteremtő figurát 'közvetítő figura' elnevezéssel jelöljük. A Hernádi-elbeszélés egyik strukturális érdekessége, hogy a két szerepkört egyidőben vagy rövid időeltérésekkel ugyanaz a figura tölti be. Emellett a kapcsolatot létrehozó figurák saját konfliktus-figurájuként is felléphetnek.

1.2.2. A cselekménystruktúra és az elbeszélés-világ

A kérdést itt csak röviden érintjük, mindössze néhány terminus világos megkülönböztetésére törekszünk. Megjegyezzük, hogy az elbeszélés- és szövegvilág elemei, alapkategóriái terminológiailag nem térnek el egymástól. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elbeszélés-világban mint már magyarázott szövegvilágban ne alakíthatnánk ki szükség esetén akár egy új, a szövegvilágtól függetlenné vált, a kérdéses narratív világ felépítését jobban kifejező alapkategória-rendszert. Jelen esetben azonban arról van szó, hogy magyarázó rendszer nélkül, milyen alapegységek felelnek meg az elbeszélés- illetve szövegvilágban a cselekménystruktúra felsorolt összetevőinek.

A cselekményt, illetve a cselekményt felépítő történeteket az elbeszélés-világ 'eseménysorai' képezik le. Maga az eseménysor kifejezés is nagyfokú általánosítás, hiszen magában foglalja a cselekvés-jelleget jobban hangsúlyozó 'cselekvéseket', 'tetteket', valamint mindazon 'állapotokat' is, melyeket a cselekvések, tettek, események megváltoztatnak vagy megőriznek. Egy-egy 'esemény' a cselekmény egy-egy tényállásának értelmezése, s mivel a tényállások figurákból és azok attribútumaiból épülnek fel, a figuráknak a 'szereplők', az attribútumoknak a szereplők 'tulajdonságai', 'kapcsolatai', 'cselekvései' stb. felelnek meg.

A cselekmény-állapotok komplex tényállásait tehát az

elbeszélés-világ komplex eseménysorai, az alternatívákat a szereplők 'vágyai', 'elképzelései', 'reményei', 'álmai' és ezzel kapcsolatos cselekvései interpretálják.

A cselekménystruktúra motivum- és embléma-kapcsolatait az elbeszélés-világban is hasonlóan, illetve 'motivikus' és 'emblematis ismétlődésnek', 'motivumnak', illetve 'emblémának' fogjuk nevezni. Megemlítjük, hogy a motivum- és embléma-meghatározást az elemzés során némi egyszerűsítéssel használjuk. A jobb áttekinthetőség kedvéért mindössze három figurát vezetünk be a cselekménybe, így az ekvivalencia-kapcsolatot nem a figurák, hanem a figurákat értelmező szereplők között vizsgáljuk. A figurák kis száma miatt ugyanis egy figurának az elbeszélés-világban több szereplő is megfelel. Ilyenkor egymással motivikus kapcsolatban álló 'szereplő-variánsokról' fogunk beszélni.

2. Előzetes megjegyzések a cselekményről és az elbeszélés-világról

A vázolt elvi-módszertani keretet Hernádi Gyula "Deszkakolostor" c. elbeszélésének elemzésében használjuk fel. Először csak a fontosabb jellemzőket soroljuk fel, s nem választjuk el szigorúan egymástól a cselekménystruktúra és az elbeszélés-világ tárgyalását sem. Célunk elsősorban az, hogy előkészítsük, érthetővé tegyük a cselekménystruktúra később megfogalmazandó hipotézis-rendszerét, valamint meggyőzővé tegyük a hipotézisrendszer felállítását követő tényleges szövegelemzést.

2.1. A történetek mint a cselekmény összetevői

A cselekmény három egymásba ágyazott történetre, pontosabban egy történetre és két történet-töredékre épül. Az egyszerűbb nyelvezet kedvéért az utóbbiakat is történeteknek fogjuk nevezni.

A történetek a cselekmény fontosabb időszakjainak felelnek meg. Eszerint a fenti sorrendben jelen-, közelmúlt- és régmúlt-történetről beszélünk. A régmúlt-történetet az elbeszélés-világban Menyko felidézett gyermekkorának eseményei képviselik, a közelmúlt-történetet pedig a deszka-

kolostori életet közvetlenül megelőző időszak, illetve a Szabóékhoz való meghívásig ott töltött néhány hónap értelmezi. Végül a jelen, az egyetlen teljes történet, azokat a napokat foglalja magában, melyek a meghívás és a deszkakolostor végleges elhagyása között telnek el.

Megfigyelhetjük, hogy az idősikok változásával a tér is átalakul. Meghatározott rendben nyitott és zárt terek váltják egymást. A régmúlt- és közelmúlt-történet deszkaházon kívüli, a deszkakolostori életet megelőző szakaszának tere nyitott. A jelen-történet első részét, a mulatságot, a tér kinyílása, a második részt, Menyko betegségét, majd Szabóné iránt érzett, de be nem teljesedett szerelmét a tér bezárulása jellemzi. A jelent záró, jövőt sejtető pillanatban a tér ismét kitágul, a végtelenbe tart: " Futni kezd... Már madárkicsi az alakja. A föld mozdulatlanul, könnyen beissza." Úgy tűnik, a központi figura szemszögéből a történetek, az idő- és tér-struktúra alakulása, egymással való kapcsolata, értékhordozó mozzanatok. Az értékek közelebbi meghatározására később, a történetek hierarchiájára vonatkozó feltevések tárgyalásakor térünk vissza.

2.2. A történeteknek megfelelő szövegvilág-események

A szövegvilág és nem az elbeszélés-világ eseménysorairól beszélünk, mivel áttekintésünk a "Mi?" és nem a "Miért?" kérdésre válaszol. Ahhoz, hogy indokolhassuk a szövegvilág felépítését, felfedezzük szabályszerűségeit, s ilymódon egy lehetséges világgá alakíthassuk, tudnunk kell mindenek előtt, mi is ez a szövegvilág, milyen tényállások/események képezik összetevőit.

Jelen-történet: Szabó, a pályamunkások vezetője, egyik hétvégén esküvői mulatságba hívja Menykót, a cigányt, aki három hónapja dolgozik és él velük a deszkaházban. Menyko szívesen menne, de nincs az alkalomhoz illő ruhája. Szabó kérésére a többiek kisegítik, kölcsönadják a szükséges ruhát és cipőt. Így a délutáni vonattal már indulhatnak haza, Szabóékhoz. Az állomáson Szabóné várja őket, aki, különös módon, egy régen látott film főszereplőjére emlé-

kezteti Menykót. Másnap a lakodalomban Menykó fölszabdultan, boldogan táncol, sok bort iszik, jókedve féktelen. Részegségében haza sem megy, kint alszik a kertben. Reggel már betegen ébred, tüdőgyulladással ágyba kerül, s este nem is mehet vissza Szabóval munkahelyére, a deszkaházba. Lázálmában Szabónét látja, egész lényét hatalmába keríti az érzéki vágyakozás. Amikor az asszonnyal a konyhában összetalálkozik, képtelen már ösztöneinek parancsolni. Magához öleli, megcsókolja Szabónét, aki nem utasítja vissza szenvedélyes közeledését. Szerelmük mégsem teljeseedik be, mert Menykó hirtelen lelkiismeretfurdalást érez Szabóval szemben. Elengedi az asszonyt, visszafut szobájába, majd "lassan", "fáradtan" az állomásra indul. A deszkaházban Szabó örömmel fogadja Menykó váratlanul gyors visszatérését. Ő azonban nem szól, csak visszaadja a kölcsönkapott ruhákat, magára veszi régi holmiját, s már indul is kifelé a házból. Egyszer még megfordul a "határ alatt", aztán futni kezd, s alakja hamarosan eltűnik a távolban.

Régmúlt-történet: Mielőtt Szabóékhoz indulnak, Menykónak többször is megjelenik emlékezetében egykori múltja, gyermekora. Az emlékképek elsősorban apjához és saját énjéhez kapcsolódnak. Apját gyermekkorában "agyonverték a vásárban", azért, "mert nem tudta az éneket". Azóta nem szereti a hegedűt, apja "fekete sirására" emlékezteti. Cigányolta saját életét is sokszor megkeserítette, számtalanszor megalázták, "állatként" bántak vele, "rohadt cigánynak" nevezték, csak a ház "küszöbéig" mehetett. Amikor egyszer még kis gyerekként a mocskolódásokért "széttörte... a fináncgyerek kezét", csndőrök "verték a talpát... és anyja ordított, mint Szűzmária a kereszt alatt".

Közelmúlt-történet: Mielőtt Menykó a deszkaházba került, a nők jelentős, meghatározó szerepet játszottak életében. Sok ismerőse, szeretője volt, "szőke is..., vörös is, de leginkább fekete". A deszkaházban megváltozott eddigi élete, jól érezte magát, munkáját ügyesen végezte. Így társai megszerették, maguk közé fogadták. Új életéből csak

a nő hiányzott nagyon, egyedül álmaiban, vágyaiban, képzeletében éltek. Egyszer a reggeli öttizes vonat ablakában megpillantott egy lányt. Azóta sem tudja elfelejteni, de hiába várja vissza reggelente, sohasem jön el újra. Azt gondolta, hogy a lány "biztosan görög", a vonat "egészen letről, Görögországból vagy még lentebbről, talán a tengerből" jön. Álmaiban a szerelem mellett a halál is megkisérti, apja szomorú sorsára emlékezik. Látja, amint fehéren, hátára kötött hegedüvel aláereszkedik a felhőből, s fut az út mellett a távolodó vonat után, melyben fia ül.

2.3. A történetek hierarchiája és értékkapcsolata

A három egymásba ágyazott történet jelentőségét tekintve nem egyenrangú. Formálisan ezt jelzi a régmúlt és a közelmúlt töredék jellege is. Szerepük alapvetően az, hogy kiegészítsék a jelen-történet két fő figurájának /némi pontatlansággal az elbeszélés-világban: Menykó és Szabó/ attribútumait:

/i/ A gyermekkor és a korábbi városi élet felidézése arra utal, hogy a Menykó-figura jelen-története semmiképpen sem véletlen események sora, hanem 'logikus' folytatása egész sorsának, cigánylétének. Külön hangsúlyt ad ennek a ténynek az apa újra és újra visszatérő emléke, tragikusan értelmetlen halála. Így lesz Menykó élete több, mint csupán egyetlen cigány élete, így válik alakja a cigánysors általános példázatává. Az elemzés során látni fogjuk, hogy a tényleges értelmezési tartomány ennél is tágabb, mert a Menykó-figura emblematikus attribútumokkal rendelkezik. Az emblémák a keletiséget, a tiszta érzelmek és ösztönök, a vad és féktelen szerelmi kultuszok, az archaikus-mitikus természeti egység ősi-pogány érték-világát asszociálják. Cigányvoltával ezt az értékszférát képviseli a Menykó-figura is, személyén át ezt a világot közvetíti a jelenhez.

/ii/ Különösen nyilvánvaló /i/ az ellen-figura fényében, melynek az elbeszélés-világában Szabó felel meg. Nem véletlen, hogy a Szabó-figurához, a "deszkekakolostor" világhoz a "fehér", a Menykó-figurához, s valamennyi múlt-

történetéhez a "fekete" szín kapcsolódik. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a pályamunkások egyszerű deszkaháza az embléma-értékű "Deszka kolostor" nevet kapja az elbeszélés címében. A "fehér" "kolostor" a nyugati keresztény civilizáció jelképe lesz a Menykó-figura keleti pogány világával szemben, a "fekete" vadság, a tomboló szilajság ellenképeként. A zártság, a puritán életmód, a szabályozott kapcsolatok, a halk-csendes szeretet, a közösségben uralkodó, mindenki által követett és tiszteletben tartott erkölcsi normák a legfőbb jellemzői ennek a kolostori életmódnak.

A cselekmény tehát, az emblematisz kapcsolatokon keresztül, a jelen-történettől a közel- és régmúlt-történeten át a mitológiák végtelen időtávolságát fogja át, s ezzel mintegy az időtlenség, az általános érvényűség szférájában oldódik fel.

A "mintegy" megszorítás mégis bizonyos határokat jelöl ki. Hiszen nem általában az emberiségről van szó, hanem két nagyobb kultúrkörrel csupán, s e kultúrkörök között örökérvényűnek tűnő, különböző formákban és mértékben nemzeteken, generációkon, egyéneken át ható, csak tompítható, de teljességében feloldhatatlannak bizonyuló értékellentétéről, vagy helyesebben: értékeléséről.

A "különböző forma" jelentheti egyik esetben a pogány és keresztény szemlélet közvetlen ütközését a fenti értelemben, de jelentheti a cigányok és magyarok szűkebb konfliktusát is.

A "különböző mérték" megszorítással arra utalunk, hogy egészen már Szabó és Menykó viszonya mint pl. Menykó apja és az őt megölő barbár 'fehér világ' egykori viszonya volt.

Előzetes összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy az elbeszélés cselekménye lényegében egy időben végtelen múltra kiterjesztett, de csak töredékeken keresztül jelzett történet 'írása'. Pontosabban: a történet utolsó szakasza, megoldási kísérlete, pillanatnyi lezárása.

Az emblematisz megfelelések értelmében a két központi figura két különböző, az elbeszélés problémakörét tekintve

ellentétes kultúra, a pogány keletiséggel rokonított cigányság és a /már/ nyugati keresztény civilizációhoz számitó magyarság pozitív és negatív értékeinek képviselője. Viszonyukon keresztül közvetve a két említett kultúrkör kerül egymással sajátosan ellentmondásos kapcsolatba.

A motivikus megfelelések mint a cselekményben kitüntetett szerepet játszó ismétlések a figurák segítségével a két kultúrkör összekapcsolódásának különböző változatait, a szimbiózis, a harmonikus egyesülés és együttélés lehetőségének és lehetetlenségének különböző formáit és fokozatait hozzák létre.

Miközben arról beszéltünk, hogy a cselekményt egy mitológiába visszanyuló kultúrtörténet 'zárópillanatának' tekintjük, ismét hangsúlyoznunk kell, hogy még ez a pillanat is történet-mozaikokból, -töredékekből épül fel. A töredék-jelleget eddig a figurák attribútumainak kiegészítésével magyaráztuk. Belátható azonban, hogy a figurák ugyanezeket az attribútumokat egy időben folyamatos történetben is megkaphatnák, ezért tehát nem feltétlenül szükséges az időstruktúra megbontása. Lényegesebb a régmúlt-, közelmúlt- és jelen-történet beiktatása abból a szempontból, hogy az így létrejött időtávolságok lehetségessé és meggyőzővé teszik a 'fehér' és 'feket világ' attribútumainak jelentős átalakítását egyetlen cselekményen belül is. A hipotézisekben egyedül ezen az alapon állíthatjuk ellentmondásmentesen, hogy Szabó, a csendőrök, vagy éppen a Menykó apját megölő névtelenek egyazon, a 'fehér világot' reprezentáló figura szereplő-variánsai az elbeszélésben. S bár Menykó ellenében valamennyien egy közös kultúrkörhöz tartoznak, az is nyilvánvaló, hogy a közös kultúrkörön, a 'fehér világon' belül hasonló különbségek, ellentétek állnak fenn, mint a 'fehér' és fekete világ', a két eltérő kultúrkör között. Ennek felmutatására szolgálnak az időben elkülönülő történet-töredékek.

Utaltunk korábban a térstruktúra értékhardozó szerepére is. Első megközelítésre úgy tűnhet, hogy a nyitott tér a szerelem szabadságának, s így általában a szabadságnak,

a zárt tér viszont a szerelem korlátozottságának, általában a szabadság elvesztésének kifejezője. Egy ilyen értelmezés azonban túlságosan sematikus, leegyszerűsítő. Az elemzés során látni fogjuk, hogy a külső és belső tér értéke egyaránt ambivalens, az előzőben a szerelem pogány szabadsága, életöröme mellett ott kísért a szenvedés, a halál lehetősége, az utóbbiban a szerelem korlátozottságát, az élettelenséget némiképp ellensúlyozza a biztonság-tudat, a közösség szeretete.

3. Hipotézisek a cselekmény felépítéséről

A cselekményre vonatkozó általános megjegyzések után most hipotézisek formájában megfogalmazzuk a szövegvilágot magyarázó rendszer tényleges szabályszerűségeit. A felállítandó hipotézis-rendszer több szempontból is korlátozott. A magyarázatnak csupán egyetlen, jóllehet meghatározó összetevőjét emeljük ki: megmutatjuk, hogy az elbeszélés-világ valamennyi fontosabb eseménye visszavezethető a tárgyalt két kultúrkörre/értékrendre, illetve azok ellentétére vagy közeledésére mint elvont strukturáló elvre. Mindez önmagában természetesen nem meríti ki az elbeszélés-világ teljes gazdagságát, s azt sem jelenti, hogy a szabályszerűségeket ne lehetne vagy ne kellene jobban differenciálni. Ennek tudatában ugyan, de ennek ellenére megelégszünk itt egy globális jellemzéssel, mert úgy látjuk, hogy a rendszer bővítésének nincsenek elvi akadályai, továbbá, mert nem találunk pillanatnyilag más olyan elméletet, amely kielégítő magyarázatot tudna adni a szövegvilág több, számunkra döntő jelentőségű eseményére. Ezek közé soroljuk pl. Menykó és Szabóné szerelmének furcsa megszakítását, a mulatság bacchanália-jelenetét, Menykó és a természet különös összetartozását, Menykó távozását az őt szeretettel befogadó deszkaházból, az öttizes vonatban látott lány jelentőségét, Menykó apjának szerepét stb.

A hipotézisekben egyértelműsége törekszünk, de nem formalizálunk. Csupán a rövidítés kedvéért vezetünk be néhány egyszerű szimbólumot, a figurák jelölésére. Az egyes

feltevésekhez $/H_1 \dots H_n/$ rövid előzetes kommentárokat fűzünk, ezekben jelezzük, hogy a kérdéses szabályszerűségek a szövegvilág mely területét magyarázzák. A részletes értelmezést majd a cselekményt modelláló elbeszélés-világ bemutatása tartalmazza. Végül hangsúlyozzuk, hogy a hipotéziseket valóban hipotéziseknek tekintjük, melyeket, ha az értelmezés következtében szükségessé válik, módosíthatjuk vagy újraindítjuk.

H_1 : A cselekmény alapvetően két figura $/F_a, F_b/$ kapcsolatára épül oly módon, hogy a figurák kitüntetett attribútumai két egymástól eltérő értékrendre utalnak.

Az elbeszélés-világban F_a figurának Menykó apja, a gyermek- és a felnőtt-Menykó, F_b figurának a Menykó apját agyonverő, a cigányokkal állatként bánó emberek, a csendőrök, a deszkaház lakói és Szabó felelnek meg.

A kitüntetett attribútumokat F_a és F_b 'szerelemmel' kapcsolatos tulajdonságai képezik le.

Az eltérő értékrendek részint a keletiség, cigányság, pogány életöröm, részint a nyugati keresztény civilizáció, a puritán szemlélet ellentétében jelentkeznek.

H_2 : A figurák kapcsolata az eltérő értékrendek összeegyeztethetőségére vonatkozik: képes-e F_a beilleszkedni F_b értékrendjébe és hajlandó-e F_b befogadni F_a -t úgy, hogy a beilleszkedés, illetve a befogadás következtében sem F_a , sem F_b eredeti értékrendje nem változik meg.

A hipotézis azt mondja ki, hogy Menykó átkerülése a fehér világba nem tetszőleges, hanem feltételekhez kötött. Egyrészt meg kell őriznie ősi világának vad, szilaj, ösztönökből táplálkozó szerelem-kultuszát az új szférában is, másrészt nem sértheti meg a deszkakolostor közösségének keresztény-erkölcsi normáit sem.

H_3 : A harmonikus értékkapcsolatok, illetve érték-konfliktusok, vagyis az összeegyeztethetőség és az össze-nem-egyeztethetőség alakulásának/fokozásának főbb szakaszait a cselekményt felépítő történetek képezik: a régmúlt a kölcsönös kizárást, a közelmúlt és a jelen első része a formális összeegyeztethetőséget, a jelen kiteljesedése és zárása pedig a pillanatnyi összeegyeztethetőség és a végleges kizárás közös mozzanatát reprezentálja.

Azt állítjuk tehát, hogy az értékrendek változásai nem tetszőleges eseményekben, hanem a történetek által strukturált, önálló egységeket alkotó eseménysorokban nyilvánulnak meg. Az értékek kizáró ellentétét a régmúltban Menykó apjának és a gyermek-Menykónak a sorsa példázza. A formális összeegyeztethetőség korszaka a deszkakolostori élet. Menykó is, a pályamunkások is feladják néhány korábbi, fekete, illetve fehér világukban természetes /nem kitüntetett/ tulajdonságukat, így Menykó képes beilleszkedni a deszkaház életrendjébe, a deszkaház lakói pedig megszeretik, maguk közé fogadják. A kiteljesedést Menykó és Szabóné születő szerelme, a végleges kizárást a szerelem megszakitása, Menykó távozása jelenti.

H₄: A jelen-történet ambig módon strukturált a következő értelemben: a figurák motivikus, illetve emblemikus kapcsolatainak kiépítésével egyre fokozottabb mértékben, egy időben segíti és teszi lehetetlenné az értékrendek H₂ feltételeinek megfelelő összeegyeztethetőségét.

Az elbeszélés-világban az érték-összeegyeztethetőség, egyes fokozatait többek között az alábbi események mutatják: Menykó beilleszkedése/befogadása a deszkaházba; Szabóékhoz indulva ellenáll a "kis fekete lány", a régi világ kisértésének; a mulatságban táncol Szabónéval, aki szerelmi ideáljának megtestesítőjévé válik; szerelme egy pillanatra csaknem beteljesedik, s ezzel vágy-világa megvalósul.

Hogy az érték-összeegyeztetés végső soron mégis lehetetlen, azt olyan események jelzik, melyek Menykót és a deszkaház lakóit egyre fokozottabb mértékben saját kultúrkörükhöz kapcsolják. Így miközben Menykó formálisan beilleszkedik a deszkaház rendjébe, mind jobban érzi, mind nehezebben tudja elviselni a szerelem hiányát. Mindvégig megőrzi természetéhez való tartozását is: "Nagyokat fürdik a tóban, és alszik, mint isten gyermekei"; "Letépi magáról az inget, vetődik föl a fára. Elnyújtózik az ágakon." stb. A körbenálló emberek mások mint ő, megunják nézni, elmennek. Szerelme "állati" és "vad", szemben Szabó csendes szeretetével.

H₅: A jelen-történetnek azt a strukturális pontját, amely egyidejűleg tartalmazza az értékrendek összeegyeztetésének végső lehetőségét és lehetetlenségét, a cselekmény fordulópontjának nevezzük.

A fordulópontot leképező eseménysorban két egymást kizáró motivum-kapcsolat található össze: egyrészt Szabóné szerelmében az eddig csak remélt vágy-világ hirtelen valósággá lesz, másrészt viszont tudatában van, hogy Szabó feleségeként Szabóné örökre a fehér világ része: "Balta vágja át az ember szerelmét. Szabó arca a balta.."

A fordulópont jól érzékelteti a konfliktus-helyzetet: akár megszerzi Menykó Szabóné szerelmét, akár nem, valamely világ normáit, értékrendjét megsérti. Vagy a keresztény erkölccsel ütközik össze, vagy saját pogány-szerelmi szabadságát, önnön lényegét áldozza fel.

H₆: A fordulóponton F_a és F_b nem közvetlenül, hanem egy F_c figura közbeiktatásával kerül szembe egymással; F_c, mivel mindkét értékrendet képviseli attribútumaival, kettős szerepkört tölt be, egyidőben közvetítő- és konfliktus-figura a cselekményben.

F_c egyik, de nem egyedüli interpretánsa az elbeszélés-világban Szabóné. Az ő fellépésének lényeges következménye az, hogy így elkerülhető Menykó és Szabó, a fekete és fehér világ közvetlen összeütközése, a konfliktus jelképes-gondolati síkra korlátozódik. Menykó megismétli ugyan apja sorsát, a fehér világ végső soron őt sem fogadja be, az apa tényleges halála azonban esetében a szerelem 'halálára', feladására mérséklődik.

H₇: A régmúlt-, a közelmúlt- és a fordulópontot megelőző jelentörténetben, a fordulóponthoz közeledve egyre csökkenő mértékben F_b dominál F_a fölött; a fordulópontban kiegyenlítődnek a viszonyok, majd azt követően F_a dominál F_b fölött.

Menykó meghatározó szerepe akkor kezdődik, amikor elengedi az asszonyt. Szabóné ugyanis nem utasítja vissza, Szabó is csak képzeletében jelenik meg. Így Menykó önerejéből emelkedik ösztönei, saját korábbi énje fölé. Bár ő az, aki dönthet, Szabó érdekét nézi, nem a magáét. Ilymódon domináns helyzete nem azonos értékű a fehér világ dominanciájával pl. a régmúlt-történetben.

H₈: A tetőpontot követő jelen-történetben megindul a két értékrend fokozatos szétválasztása: előbb F_a tényleges és formális összeegyeztethetősége szűnik meg F_b-vel, majd a két szféra véglegesen elkülönül egymástól.

A felsorolt fokozatokat jól érzékeltetik az alábbi eseménysorok: Menykó "elejti az asszony kezét", "fut vissza a szobába". Visszautazik a deszkaházba, ott sorban leveszi magáról a kölcsönkapott ruhadarabokat. Saját régi ruhájába öltözik, kimegy a házból, futva távozik, végül eltűnik a távolban.

4. Példák a szövegvilág magyarázatára

4.1 Figurák és szereplők

Korábbi feltevéseink értelmében azt mondhatjuk, hogy F_a -nak az un. fekete, F_b -nek pedig az un. fehér világ képviselői felelnek meg. F_c -t, mint szó volt róla, azok a szereplők értelmezik, akik hol segítik, hol gátolják is a két világ közeledését és kölcsönös befogadását.

Míg F_a és F_b interpretánsait már többször is felsoroltuk, F_c -vel kapcsolatban eddig csak Szabónét említettük. Később szövegpéldákkal szemléltetjük, hogy Szabóné az "öt-tizes" vonatban utazó lány motivikus variánsa, így tehát őt is F_c szövegvilág-értelemezőjének kell tekintenünk. Ugyanakkor létrejönnek olyan helyzetek is, melyekben Szabó és Menykó egyaránt az F_c feltételeként előírt közvetítő-, illetve konfliktus-szerepkörben cselekszik. Így amikor Szabó befogadja Menykót a deszkaházba, meghívja a mulatságba, egyedül hagyja feleségével, illetve amikor szerelmük beteljesedését megakadályozva "arca nyesi Menykó szívét, mint a borotva", cselekvései nem F_b -t, hanem F_c -t interpretálják. Hasonlóképpen F_c -t és nem F_a -t értelmezi 'az' a Menykó sem, aki megpróbál beilleszkedni a deszkakolostor közösségébe, majd később visszautasítja Szabóné szerelmét, s végleg elhagyja a befogadó, oltalmat és szeretetet nyújtó deszkakolostor fehér világát.

A figurák és szereplők megkülönböztetése egy ismert elméleti tételből következik. Segítségével esetünkben is megmutatkozik a metanyelv és tárgynyelv, vagyis a cselekmény- és szövegvilág-nyelv szétválasztásának előnye. Azáltal ugyanis, hogy egy szereplőt, megfelelő kontextusfeltételek mellett, több figurához is rendelhetünk, illetve több szereplő egyetlen figurát is értelmezhet, áttekinthetőbbé tudjuk tenni a szövegvilág /a magyarázatot követően: az elbeszélés-világ/ felszíni gazdagságát, látzólag önkényes felépítését. Ez az áttekinthetőség azonban nem az összefüggések leszűkítését, egy bonyolult jelentés-világ szegényebbé tételét, hanem annak egyértelmű rendezését, magyarázatát jelenti. Egyben természetes vá-

laszt kapunk intuíciónkra is, arra, hogy egyes szereplők feltűnő szövegegyezések nélkül is egymás változataiként jelennek meg, másokat viszont nyilvánvalóbb felszíni kapcsolatok ellenére sem rokonítunk egymással.

Igy egymás változatai az 'öttizes vonaton látott lány' és 'Szabóné', jóllehet közös vonásaik látszólag jelentéktelenek, alig észlelhetőek. Fordított a helyzet a 'kis fekete lány' és 'Szabóné' esetében, az egyezések ellenére is inkább ellentétes szereplőknek látjuk őket. Miért? Kielegítő választ, ha van egyáltalán, a vázolt elméleti keret szemszögéből adhatunk. Ennek értelmében az elbeszélés-világ különböző szereplői akkor tekinthetők egymás variánsainak, ha tulajdonságaik, kapcsolataik valamilyen módon 'részeseznek' egy /és csakis egy/, általuk interpretált cselekmény-figura kitüntetett attribútumából, illetve attribútumaiból.

Mínt hogy az 'öttizes vonaton látott lány' és 'Szabóné' fenti értelemben vett motivum-kapcsolatával az elemzés során külön fejezetben foglalkozunk, most az elmondottak rövid szemléltetése érdekében csak a 'kis fekete lány' és 'Szabóné' viszonyát vázoljuk fel.

Bár az 'erotikum' olyan közös tulajdonság, mellyel a 'fekete lány' és 'Szabóné' egyaránt rendelkezik, mégsem válnak egymás motivikus változataivá az elbeszélés-világban. Ennek oka az, hogy cselekményszinten különböző, éppen kitüntetett attribútumaikban eltérő figurákat értelmeznek. Tudjuk, hogy a cselekménystruktúra egészét tekintve a 'fehér' illetve a 'fekete' világhoz tartozás a döntő jellemző. Az 'erotikum' itt elsősorban az egyik vagy másik világba történő csábítás, befolyásolás eszköze. Ha figyelmen kívül hagyjuk Szabóné konfliktust is okozó lényét és viselkedését / = F_c -jellegét/, s ezt a 'kis fekete lánnyal' való összevetésben megtehetjük, akkor nyilvánvaló, hogy a 'kis fekete lány' F_a , Szabóné pedig F_b interpretánsa. Míg az előbbi erotikus lényé Menykót a 'fekete' világba igyekszik visszacsábítani, Szabóné erotikus lényé a 'fehér' világ felé közvetít.

Az F_a illetve F_b eltérő figurákhoz való tartozás, valamint az 'erotikum' közös tulajdonságának megléte azt eredményezi, hogy a 'kis fekete lány' és Szabóné egymásnak nem motivikus, hanem egyfajta ellen-variánsa.

Mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az 'erotikum' csak a 'fekete' és 'fehér' világ legáltalánosabb tematikus szintjéhez viszonyítva játszik némiképp alárendelt szerepet. Egyébként az elbeszélés-világ egyik legfőbb alakító principiuma, a felnőtt-Menykó cselekvéseinek mozgó rugója. Jelentőségét épp az ellenvariáns jelöléssel kívánjuk érzékeltetni, vagyis a szövegvilágban egymást nem is 'ismerő' 'kis fekete lányt' és Szabónét magyarázó rendszerünk segítségével 'összeismertetjük' egymással az elbeszélés-világban, virtuális ellenfelekké változtatjuk őket Menykó vonatkozásában.

Az elmondottak alátámasztására idézzük most magát a szöveget. Az első példa azt mutatja, amikor Menykó, uton a mulatságba, találkozik a 'kis fekete lánnyal'. A mulatság, Szabóék meghívása a deszkaházba történő költözés után az első jelentős lépés a 'fehér' világ felé. A lány megjelenése elbizonytalanítja Menykót, csaknem visszafordul a megkezdett útról:

"Mennek az úton. A falu előtt kis fekete lány megy el mellettük. Menykó a szemébe néz. A lány visszanéz.

Most meg kellene állni, meg kellene fordulni, kecsesen tartani a szája szögletét:

- Csókolom, hova siet?

- Haza - ezt válaszolná biztosan.

Aztán elkanyarodnának jobbra vagy balra a füvek mellé, a dombhajlásra. Menykó tudja, hogyan van az olyankor.

Szabó nagyokat lép, menni kell.

Megbiccenti a fejét Szabó felé:

- Jó fara volt, mi?

- Jó.

- Meg kellett volna fogni.

- Van még időd.

- Majd ha lesz ruhám.

- Nem jó, ami van?

Nem szól rá semmit. Mennek."

Szabóné és a 'kis fekete lány' hasonlóságát és különbségét már a találkozás körülményei is jelzik. A lánnyal Menykó az állomáshoz vezető úton találkozik, Szabónéval a vonatról leszállva, az állomástól hazavezető úton ismerkedik

meg. Szabóné, még inkább mint a kis fekete lány, már a találkozás első pillanatában rabul ejti Menykót. Erotikus vonásai azonban, szemben a lánnyal, fokozatosan bontakoznak ki, hogy végül a be nem teljesült egyesülést, majd kényszerű szétválást eredményező utolsó közös jelenetben érik el hatásuk csúcspontját:

"Már akkora az asszony benne, már nem tudja elválasztani semmitől se. Benne van a haja szálában, a körme puha növényében, a homloka alatt, a homloka fölött. Megy ki a konyhába. A köd felfekszik az agyára, jól, kényelmesen...

Megy mélyebbre, már a sziváben sincs más, már az ágyékában sincs más, csak szétszakító, kényszerítő, elengedhetetlen köd...

Az asszony a kályhánál ül, a kis széken.

Föláll. A melle fehérsége átsüt világoskék ruháján.

Itt van az arca. A szája is itt van. A szája befogadja.

Az asszony már nincs is a konyha kövén. Az asszony már itt van őbenne."

Az idézett szövegpéldák jól mutatják, hogy mennyire lényeges a cselekménystruktúra és a szövegvilág megkülönböztetése. Ilymódon lehet pontosan meghatározni az elbeszélés-világ szereplőinek viszonyát, így tudjuk intuitív megérzéseinket racionális formában kifejtteni és meggyőzővé tenni.

Csak érdekességként említjük meg a következő összefüggést. Ha Szabóné a 'kis fekete lány' ellen-variánsa, vajon nincs-e hasonló kapcsolat az 'öttizes vonatban látott lány' és a 'kis fekete lány' között? Erre mindenek előtt azért gondolhatunk, mert Szabónét a 'vonatban látott lány' motivikus megismétlésének tekintjük. Bár a két lány ellen-variáns viszonya nem szükségszerű, felfedezhetjük, hogy ténylegesen fennáll egy ilyen megfelelés közöttük. A kapcsolatot azonban esetükben nem az 'erotikum' közös tulajdonsága teremti meg, hanem a 'szemekkel' történő ismerkedés, az egymásra pillantással kifejezett vonzalom. A szó nélküli, természetes ösztönökre épülő szerelem Menyko ősipogány világának jellegzetessége. Az átható szemek, a tekintetek egybeolvadása, ez a csaknem-egyesülés ugyanakkor az 'erotikum' éteribb, szellemibb előfutára:

/1/ Menyko - az öttizes vonaton látott lány:

"Menyő... a középső... kocsii ablakában látott egy lányt. Fehér, kötött kabát volt rajta... a szeme világoskék vonal... Ránézett a lány... Már el se hiszi, hogy látta a lányt. Csak megnyomta az álom, káprázott a szeme. De mégse lehetett álom. Ránézett, végighuzta rajta a világoskék tekintetét. Végighuzta, hiszen itt van a vonás az arcán... És őt, vajon őt látja-e még a lány. Rajta van-e még az arcán... a fekete, éles vonás, az ő szeme vonása..."

/ii/ Menyő - a kis fekete lány:

"Mennek az úton. A falu előtt kis fekete lány megy el mellettük. Menyő a szemébe néz. A lány visszanéz..."

/iii/ Menyő - Szabóné:

"Menyő nézi. Nem is köszön... - Jó estét - mondja és nézi az asszonyt. Nem tudja, miért nézi annyira, de fáj hátában a csont. Elfelejt mindent, csak nézi..."

A tekintetek találkozása a 'kis fekete lánynál' azonnal az érzéki kívánásba fordul, Szabónénál csak fokozatokon át jut el a testi gyönyör vágyáig. A 'vonaton látott lány' esetében a szemek egymáson rajzolt vonásai mindvégig megmaradnak a lelki szerelem kifejezői. Így a fehér/fekete világ, a testi/lelki szerelem, illetve a közvetlen/közvetett jegyek kombinációi azok, melyek az egyes szereplők motivikus, illetve ellen-variáns kapcsolatait meghatározzák. Ennek megfelelően az 'egymásra nézés' közös vonása a világok és a szerelem vonatkozásában egyaránt ellen-variánssá alakítja a 'vonatban látott lányt' és a 'kis fekete lányt'. Előző végig motivikus viszonyban van Szabónéval, jölehet a későbbi testi/lelki szerelem különbözősége miatt a motivikus viszony magába olvasztja az ellen-variáns szerepkört is. Ez a magyarázata annak, hogy a 'vonatban látott lány' elsődlegesen F_c közvetítő figura, Szabóné pedig részben F_c közvetítő figura, részben F_c konfliktus-figura interpretánsa az elbeszélés-világban.

4.1.1 F_a figura értelmezése az elbeszélés-világban

A figurák és szereplők kapcsolatának elvi közelítése illetve a szemléltetésül választott rövid példaelemzés után most F_a -val, a cselekmény központi figurájával foglalkozunk részletesebben. Elsősorban azt vizsgáljuk, hogy az F_a -nak megfelelő szereplők mely tulajdonságai és vi-

szonyai teremtik meg kezdettől a beilleszkedés lehetőségét és lehetetlenségét.

F_a, azaz a 'fekete' világ elsőszámú képviselője az elbeszélés-világban Menyko. Régmúlt-történetét, némiképp leegyszerűsítve, a szenvedés állapotaként értelmezhetjük. Emblematikusan erre utal az a "fekete formáju, fényes, faragott" Jézus-kép, amely apjára emlékeztette egykor. Apjára, akit "agyonverték a vásárban", "mert nem tudta az éneket". A szenvedő Jézust, a Szűzanyát idézi, közönsegesebb, profanizált módon, anyja viselkedése is, aki úgy "ordított, mint Szűzmária a kereszt alatt", amikor fiát a csendőrök verték. Később Menykonak otthonról is mennie kell, de bárhol keres is menedéket, nem fogadják be, mert cigány. A cigányt pedig mocskolják, gyalázzák, "állatnak" tekintik mindenütt, "csak az ólban ülhet, a ház előtt, a vékony küszöbön". Így forr össze számára apja és saját sorsában örökre a cigánylét és a szenvedés, "Jézus szakálla" és apja "hegedüje", a cigányság ősi jelképe. Gyermekkora tehát életének reménytelen és kilátástalan korszaka, a szenvedés, a megalázottság és kiszolgáltatottság nyomoruságos állapota. Az az idő, amely még elzárja előle a lehetőséget arra, hogy 'fekete' sorsától megszabaduljon, s megpróbáljon átkerülni a könnyebbnek, rendezettebbnek tűnő 'fehér' világba.

A felnőttkor kezdete, a közelmúlt évei változást hoznak Menyko életébe. Sorsa, ha alapvetően nem is lesz más, kiegészül egy elementáris, egész lényét eltöltő érzéssel. Az érzéki szerelem öröme, a nők iránti szenvedélyes vágyakozás keríti hatalmába:

"Nőkre verte a pénzét mindig. Meg se tudja számolni a nőket. Szőke is volt, vörös is, de leginkább fekete. Sok fekete. Otthagytá őket a városban."

Egyszer azután a deszkaház kedvéért, a beilleszkedés, a felemelkedés reményéért elhagyja a várost, s vele a megvásárolt szerelmet, érzéki gyönyöröket is. A változás sikerrel kecsegtet, a deszkaház lakói megkedvelik Menykot, munkáját, erejét becsülik. Ő is alkalmazkodik környezeté-

hez, megfelel az új életforma elvárásainak. Ruhára, cipőre gyűjt, s úgy tervezi, ha pénze lesz, beköltözik a faluba. Korábbi terminológiánkkal fogalmazva: végleges és azonos jogu tagja lesz a 'fehér' világnak. Érti, hogy a többiek maguk közé fogadják, a régmúlt számkivetettsége megszűnik, nyugalmat, védettséget talál a deszkaház közösségében. Az integrálódást talán Szabó gesztusa érzékelteti a leginkább szemléletesen: a valamikor "állatnak" tekintett, legfeljebb az "ólig" vagy a ház "küszöbéig" beengedett cigányt a munkavezető most "maga mellé vette az emeletes ágyra, egymás mellett alszanak".

A 'fehér' világhoz történő közeledés ellenére Menyikó viselkedése, a múltból őrzött szokásai jelentősen különböznek is a "deszszakolostor" lakóinak életmódjától. Az eltérések, bárhogyan is jelenjenek meg, mindig az érzékiséggel, a szabad szerelemmel, a természet és természetesség ősi, korlátokat alig ismerő, nyitott világával kapcsolatosak. Minél inkább befogadják Menyikót a kolostorlakók csendes, szeretetet nyújtó, de zárt, élettelen és szerelemnélküli világukba, annál erőteljesebben bontakoznak ki elfojtott, korábban szabadon, természetesen megnyilvánuló ösztönei.

A fokozódó ellentét főként azokban a tulajdonságokban mutatkozik meg, melyek Menyikót, a "deszszakolostor" természettől elzárt, civilizált, szabályozott életközösségével szemben, a természethez kötik. Így 'természeti' vonásaihoz tartozik 'bivalyereje', 'hegylejtőkhöz hasonló széles fekete melle', 'tüzes, állati, vad' szerelme, s 'furcsa, bártortalan járása' az új ruhában. Uton az állomás felé "füvek kapaszkodnak" belé, "ágak" érintik meg kabátját. Pénzét ennivalóra költi, "nagyokat fürdik a tóban, és alszik, mint isten gyermekei". Szabóék csendes szerelmét is a természet mozgásaként érzékeli, ölelésük a "gyönyörűség ágainak suhogásához" hasonlatos. Kint a kertben 'egymásra fekvő' "nagy görcsös fákat" lát, melyek, miként a szerelmek, "lassu mozgásokkal hintáznak egymás felé, egymástól el". Tánc közben "letépi magáról az inget", s "vetődik föl

a fára". Ott "elnyujtózik az ágakon, azután leugrik a földre". "Énekel mint a kutyák", s táncol "mint a kecskelábu, nagy félállatok". Amikor pedig a jelentörténet végén a deszkakolostort végleg elhagyja, ismét a természetbe tér vissza, vele olvad egybe: alakja "madárkicsi" lesz, majd a "föld mozdulatlanul, könnyen beissza".

Menyő és a természet különös-mitikus egyesülése fordított irányban is végbemegy. A természeti környezet antropomorf jelleget ölt, a "fehér, nagy fenyők" nővé, nimfákká változnak:

"Megnőnek a fenyők, szétfut a testük. Sulyos mellük nő, és nagy hajuk a hátukra folyik. Asszonnyá fordulnak át."

A fák, mint Menyő esetében már láttuk, természeti-szerelmi szerepkörüket a későbbiekben is megtartják, ugyanakkor azonban nimfa-jelentésük sem szűnik meg: "nagy hajuk" előbb Szabóné "másvilágra is" "átuszó" "sűrű" "hajában", majd a táncmulatság 'asszonyisteneinek' "nagy sörényében" tér vissza ismét. A természet tehát Menyő életében ténylegesen, de általánosabb emblemikus összefüggésében is a szerelem jelképe lesz. A fenyves vagy a kerti fák a közvetlen természeti környezeten túl Arkádiát idézik, a tánc pedig egyszerre esküvői mulatság és mitikus Dionüszosz-ünnep.

A természet azonban nemcsak a szerellemmel kapcsolatos, hanem közvetve a halállal is, az egyesülés-összeolvadás másik végtetes lehetőségével. Nem véletlen így a halott apa valóságban és álomban egyaránt kísértő emléke, s az emlék mitikus-természeti háttere:

"Apja jön a felhőből, hegedü van a vállára kötve. Fehér színű a hegedü, mintha alumíniumból lenne. A vonó tiszta fekete. Az öreg, vékony cigány már ott fut az út mellett, összehajtott a fehér hegedüt, és nem lát ni már belőle mást, csak kis folyót, amint nézi, vak-si, rövidlátó fahidjaival, egyre nézi a távolodó vonatot."

Emlékszünk még, a gyermek-Menyő a képen 'Jézus szakállát' olyannak látta mint "apja hegedűjét". Számára az 'agyonvert' apa a cigányság szenvedésének, mártiriomságának jelképe lett. A vonaton megálmodott "fehér színű" 'alumínium-

hegedű' a 'tisza fekete vonóval' később, amikor a mulatságot követő napon halálos betegen Szabóék házában ápolják, újra visszatér látomásaiban:

"Délben már aluminiumszinű, kedve hegedűkről beszél, és nyújtja a haját a semminek, hogy vegye el, és fonjon belőle vonót."

A motívumsor segítségével Menykó képletesen apja halálát ismétli meg. Igaz, esetében a 'fehér' és 'fekete' világ ellentéte minimálisra csökken, csaknem teljesen megszűnik. A 'vásári vigasság' itt 'esküvői mulatság'; ott apja "nem tudta az éneket", most ő az, aki "nem tud énekelni"; apját "agyonverték", őt csak "megunták nézni" a körbenállók. Sőt, amikor hazaérve "elesik", "fölemelik,... beviszik a szobába, teszik a tiszta,fehér ágyra". A halálra utaló "semmi" az apa-motívumkörhöz tartozik. Hasonlóképpen a halálról, a 'semmiről' beszélget Szabóval is, amikor a vonaton apa-álmából felriad:

- "- A halál rossz lehet?
- Egyforma.
- De hát azért van nehéz meg nehezebb?
- Egyforma. Utána nincs semmi.
- Én láttam az apámat.
- Én is láttam."

A szerelem és halál, a kiteljesedő és megszűnő élet élménye Menykót egyaránt az ősi-természeti világhoz köti. Bár szerelmében megőrzi az életet, egykori szabadságát, de magában hordja a szenvedés, a pusztulás apjától, a cigányságtól örökölt, a jelenben is kísértő veszélyét.

Ugyanezt a kétértelműséget mutatják az elbeszélés-világ záró eseményei is. Mert igaz, a deszkakolostor nyomasztó szorításából távozó Menykó megszabadul a nehezen viselt kötelmek, az élettelen merevség idegen szférájától. Mégis valószínűtlen, hogy a végtelen "határ", a "madárkicsi" alak, a "mozdulatlan föld, mely beissza" lényét, kizárólag a visszanyert szabadság és életlehetőség kifejezői lennének. Hiszen a természet nemcsak a szerelem szabadságának, hanem apja halálának színtere is. A megfelelő motívikusan adott: mint apja álmában, Menykó is öszeolvad a földdel, eltűnik a "semmi"-halálban.

Magyarázatunk nem csupán a záró állapot értelmezésén nyugszik, figyelembe veszi az idevezető út minden fontosabb állomását. Vegyünk néhány példát a kérdéses eseményektől visszafelé haladva.

Tudjuk, hogy Menykó és Szabóné fellobbanó szerelmét is átszövi, megszakítja a halál lehetősége:

"Balta vágja át az ember szerelmét. Szabó arca a balta. Nyesi Menykó szívét, mint a borotva."

Menykó maga sem szabadulhat apja sorsától, a cigány-sorsától. A 'fehér' és 'fekete' világ, a kölcsönös akarat ellenére, személyében sem lesz összeegyeztethető egymással. Szerelme jelképesen éppúgy halállal terhes, mint ahogyan a szerelem visszautasítása is jelképesen a halálba, a "semmibe" vezet. A visszainduló vonatból ugyanis a táj kihaltnak, élettelennek látszik. Gondolatait, a környező világot a "semmi" uralja. A korábban idilli Árkádia-vidék most egyszerre csak Hádész alvilági birodalmára emlékeztet, a látomás "csónakjai" Kharón ladikját idézik:

"A vonat nagy huzásokkal indul, mint aki elfelejtette a járást. Nézi a tájat, a síma, egyenes világon nincs semmi. Hosszú csónakok járnak a földön, és a csónakokban nem ül senki.

A tehenek nyújtott, vékony nyakán áttetszik az ég megfoghatatlan zöldeskékje.

Megérkezik a vonat.

Megy az úton, és nem gondol semmire. Az ágak most is megérintik, a füvek körülöntik dús testükkel, aztán ütöttek, félve elhajolnak.

Megy az úton, és nem gondol semmire."

Menykó befogadása kapcsán említettük már, hogy Szabó "maga mellé vette az emeletes ágyra, egymás mellett" aludtak. Más összefüggésben utaltunk arra is, hogy a jelenet a mulatság után felfokozva megismétlődik. A helyszín ekkor már nem a deszkakolostor, hanem Szabó tényleges otthona, s Menykó nem egyszerűen Szabó "mellé", hanem Szabó helyére kerül az ágyba. Az eltérés mégis jelentős: a halálosan beteg Menykót akkor viszik be a szobába, s teszik a "tiszta, fehér ágyba", amikor "fekete, éles arca" "fehérbe fordul". Úgy tűnik tehát, a 'fekete' világ végső és teljesértékű befogadása a 'fehér' világba csak a 'fekete' világ önnön lényegének elvesztésén, jelképes vagy

tényleges halálán keresztül lehetséges. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy a jelenet közvetlenül a már idézett, az apával kapcsolatos halál-motivika összefüggésében játszódik le. A betegen vizionáló Menykó

"...: délben már alumíniumszinü, kedves hegedükről beszél, és nyújtja haját a semminek, hogy vegye el, és fonjon belőle vonót".

Különleges a kapcsolata a két világhoz tartozó szerelmeknek is, akik egyszerre elérhetőek és elérhetetlenek egymás számára. Menykó szerelmei jórészt tovatünő, álom- vagy látomás-alakok, s az egyetlen tényleges szerelmi egyesülést erkölcsi normák gátolják meg. A mitikusan értelmezett mulatságban 'nő-istenek' és 'férfi-állatok' táncolnak egymással. Bár a mitológiában jól ismert az istenek és földi halandók szerelmi kapcsolata, a motivikus összefüggések itt éppen egy ilyen kapcsolat lehetetlenségét jelzik. A 'férfi-állatok' számára a 'nő-istenek' hasonlóan megközelíthetetlenek, mint ahogy az "állatnak" tartott 'cigány' előtt is zárva maradtak a "házak", s legfeljebb az "ólig", vagy a "vékony küszöbig" juthatott el. Közben tehát a kapcsolat létrejön, ennek kifejezője a tánc, egyben nyilvánvalóvá válik, hogy tartóssága kérdéses. Nem lehet azonban nem észrevenni a teljes elutasítással, elérhetetlenséggel szemben mutatkozó fokozati különbséget. Az utóbbira az "öttizes vonatban" látott lány alakja a példa, aki Menykó képzeletében már régen "letörölte" arcáról szemének "fekete, éles vonását", mert "kormos /volt/ az a vonás, cigányfekete". A mulatságban, az "öttizes vonattal" reménytelenül tovatünő lány - mitikus-emblematikus vonásait tekintve: a szépség és szerelem istennője - ellenében, az 'istennők' belépnek a halandók szférájába, s együtt mulatnak a 'férfi-állatokkal'.

Végül megemlítjük, később részletesebben ki is fejtjük, hogy Menykó és Szabóné rövid együttléte alatt, előbb a táncban, majd Szabóné házában, mindig jelen van a "vörös", illetve "piros" szín, a 'szerelem' és 'halál' egyaránt lehetséges, emblematikus és motivikus kifejezője.

Eddigi példáink lényegében az egyes cselekmény-hipotézisek különböző tematikus értelmezéseinek tekinthetők. A konkrét eseménysorok magyarázatával próbáltuk meg érzékeltetni, hogy a különböző értékrendek, a 'fekete' és 'fehér' világ harmóniáját előmozdító 'szerelem' fokozódó jelenléte és ereje a valós és mitikus természetben, a valós és mitikus mulatságban, Menykó valós és mitikus szerelmi ideáljában és kapcsolatában minden mozzanatában összefonódik az egyesülést ellensúlyozó, akadályozó 'halál' lehetőségének ugyancsak növekvő jelenlétével és erejével. Elég, ha a deszkakolostor élettelenségére, az apasors fel-felbukkanó emlékképeire, halálának jelképes megismétlésére vagy a 'szerelem halálára', az elutasításra és a végtelen határba, a "semmibe" történő távozásra emlékezünk.

Ez a 'kettősség' azonban nem azonos értékű F_a számára a cselekmény kezdő és záró állapotában. Az elbeszélés-világ eseményeire lefordítva: Menykó, kétségei ellenére, kezdetiől igyekszik beilleszkedni a 'fehér' világba. Amikor a lehetőség megszületik, mégis maga utasítja el a 'fehér' világot, s tér vissza egykori 'fekete' világába. Az eltérés jelentős, hisz ily módon nem Menykó felett álló 'hatalmak' döntenek a két szféra sorsáról, hanem egyedül Menykó felismerése. Kérdés, hogy a hipotetikus cselekménystruktúra jelenlegi formájában kifejezi-e azt a tényt, vagy bizonyos módosításra szorul? Mielőtt válaszolni próbálnánk, vizsgáljuk tovább a figurák és szereplők viszonyát az elbeszélés-világban.

4.1.2 F_c értelmezése az elbeszélés-világban

Említettük már, hogy F_c figurát több szereplő is értelmezi a jelen-történetben. Először az "öttizes vonatban" látott lány és Szabóné szerepkörével foglalkozunk behatóbban. Menykó számára mindketten egy új, a deszkaház világához kapcsolódó szerelem megtestesítői. Minthogy az eseménysor különböző pontjain érintkeznek Menykó életével, a vele való viszonyuk is eltér egymástól. A lány az egyszer látott, soha vissza nem térő, elérhetetlen

ideálkép marad, Szabóné viszont a képzelet, a vágyak megvalósult, a mindennapokban létező nőalakja. Kapcsolatuk így az 'elérhetetlen' felől az 'elérhető', a lehetséges egyesülés felé irányul: A lányt Menyko az elsuhanó vonatban látja, s csak szemük érinti egymást. Szabóné viszont, aki az állomáson még ugyancsak egy megálmódott vagy mozi-
ban látott ideálképnek tűnik, később egyre érzékibb, erotikusabb jelenséggé válik. Előbb a táncban szoritja magához Menyko, majd lázalmában jelenik meg előtte, "fehéren, meztelenül, alázatosan", végül áttetsző ruhájában valóban öleli és csókolja.

4.1.2.1 Motivum-kapcsolatok

Most néhány olyan jelenetet idézünk, melyek segítségével meggyőzően kimutathatjuk Szabóné és a lány motivikus viszonyát. Az első /i/ az ideál megpillantását, a második /ii/ Menyko lázalmát, az utolsó /iii/ pedig a beteljesülés kezdetét írja le:

/i/ "Menyko egyik reggel a középső, a negyedik kocsi ablakában látott egy lányt. Fehér, kötött kabát volt rajta, a haja barna, a szeme világoskék vonal, mert gyorsan ment a vonat. Ránézett a lány. Várja minden hajnalban a vonatot. Kiáll a legnagyobb talpfadombra, és nézi az öttizest. Nincsen senki az ablakban. Korán van még, alszanak az emberek. Már el se hiszi, hogy látta a lányt. Csak megnyomta az álm. Ránézett, végighuzta rajta világoskék tekintetét. Végighuzta, hiszen itt van a vonás az arca közepén. Biztosan görög. Lentről jön a vonat, egészen lentről, Görögországból vagy még lentebbről, talán a tengerből."

/ii/ "Erzsi kikiséri urát az állomásra. Menyko egyedül fekszik. Az óra olyan hangosan ver, ahogyan az öttizes szokta a sineket. Dobog, aztán elhallgat. Nem állt meg, csak ő ment odébb a világból. Nézi az ajtót. Látja Szabót az állomáson, amint fölkapaszkodik a magas lépcsőn. Szemében ott fekszik Erzsi, fehéren, meztelenül, alázatosan. A vonat elindul."

/iii/ "Az asszony a kályhánál ül, a kis széken. Föláll. A melle fehérsége átsüt világoskék ruháján. Itt van az arca. A szája is itt van. A szája befogadja."

A lány és Szabóné az álomszerű valóságban és betegsége lázalmában Menyko számára egyaránt az "öttizes" vonathoz kapcsolódik. Mindkettőjüket ugyanazok a színek, a "fehér"

és a "világoskék" jellemzi. A 'vonat', a 'színek' és az 'álomszerűség' rokonvonásai mellett, mint az ellen-variáns szereplők tárgyalása kapcsán utaltunk már rá, jelentősek az eltérések is. Míg pl. a lány a vonattal örökre eltűnik Menykó elől, most egyedül Szabó utazik vissza a deszkaházba, felesége az állomásról hazaindul, Menykóval marad. A lányon a "fehér" szín a "kötött kabát", vagyis a testiség-érzékiséget eltakaró ruha tulajdonsága. A "világoskék" pedig a "szem", a léginkább 'lelki' testrész jellemzője. Ismételt megjelenésük az erotikumot hangsúlyozza. Előbb Menykó 'szemében' a "fehéren, meztelenül..." fekvő alakban, majd pedig, a korábbi szinelosztást felcserélve, Szabóné 'mellének' "fehérségében", s "világoskék" ruhájában, azaz a közvetlen érzékiségben-szexualitásban, s a testiséget inkább kívánatosan feltáró, mintsem elleplező ruhában térnek vissza a történet folyamán. Többé tehát Szabóné sem 'álomszerű' lény már, testi-érzéki jelenléte a meghatározó. Az átmenetek sorát a két véglet között főként az a jelenet mutatja szemléletesen, melyben Menykó és Szabóné először találkoznak az állomáson. A jelen-történet kronológiájában ezek az események az /i/ és /ii/ szövegpéldákban idézett jelenetek között játszódnak le:

/iv/ "Megáll a vonat, Szabó szedelőzködik. Elindul, Menykó utána. Leszállnak... Az állomásépület előtt pár asszony áll, mozdul. Szabóhoz is jön egy... Menykó nézi. Nem is köszön... - Jó estét - mondja és nézi az asszonyt. Nem tudja, miért nézi annyira, de fáj a hátában a csont. Elfelejt mindent, csak nézi. Megálmodta már ezt a fehérresbarna arcot. A kohó mellett van a mozi. Ott látta a Bakaruhát. Olyan ez az asszony megszólalásig, mint a lány a Bakaruhában. Olyan lassu kut a szeme, a haja meg átuszik akár a másvilágra is, ha kibontják, olyan sűrű, olyan egész. A nyakát csendből verték elő nagy, fehér csákányokkal. Ez a vaskosan is és mégis hosszan fészke a szerelemnek, a csendnek, a gyenge, apró mozgulásoknak."

Az eseménysorok tényleges időbeli egymásutánisága/ /i/, /iv/, /ii/, /iii/ / fontos, hiszen így jól érzékelhető fokozati sorba rendeződnek az új, a 'fehér' világhoz kapcsolódó szerelem beteljesedésének egyes állomásai: /1/ Menykó megpillantja a lányt, szerelmi ideálját, az öttizes vonaton;

/2/ Az együtt érkező Szabót és Menykót Szabóné várja az állomáson; Menykó első látásra beleszeret az asszonyba, később akaratlanul fültanuja lesz a házaspár szerelmének; /3/ Másnap Szabónéval táncolhat a mulatságon; /4/ Szabó visszatér a deszkaházba, Menykó egyedül marad Szabónéval; /5/ Menykó és Szabóné szeretkezése, a kezdeti ideálkép /ld. /1// megtestesülése.

Az utóbb idézett érkezés-jelenet az első láncszemet jelenti tehát az elérhetetlen szerelmi ideáltól az elérhető valóság felé. Korábban említettük már, hogy Menykó a vonaton látott lánnyal, a fekete cigánylánnyal és Szabónéval egyaránt 'tekintetén át' teremt kapcsolatot, szó alig esik közöttük. Szabóné "fehéresbarna" arcszínében sajátosan kombinálódik az ideálkép "fehér" kabátja és "barna" haja. Lényét, valós hús-vér személyét ekkor még különös 'álomszerűség' hatja át Menykó szemében. Amint az "álm" kiegészül a filmből vett emlékképpel, lassan közeledünk, ha nem is a valósághoz, de egy valószerűbb, körülhatároltabb fikcióhoz. Mert igaz ugyan, hogy a "Bakaruhában" látott lány éppúgy elérhetetlen Menykó számára mint az "öttizes vonattal" utazó lány vagy a megálmódott arc, az elérhetőség irányába tett lépés mégis lemérhető: a lány-szeretet játsszó színésznő valósága, a "Bakaruhában" című film létezése, a mozi helyének pontos kijelölése ezt az intuíciót erősíti.

Ahhoz, hogy az átmenetek finom láncolatának folyamata meggyőző lehessen, ideje megindokolnunk, miért is tekintjük az "öttizes vonattal" utazó lányt 'ideálképnek'. Az ok egy emblemikus összefüggésben rejlik. Egy alkalommal Menykónak az a gondolata támad, hogy a lány "... biztosan görög. Lentről jön a vonat, egészen leentről, Görögországból vagy még lentebbről, talán a tengerből." A délies külsőtől eltekintve, Menykó képzetét nem az elbeszélésvilág valós szintjén lejátszódó események magyarázzák. Utalásszerűen többször beszéltünk már egyes szövegvilág-események mitikus értelmezhetőségéről, mindennek előtt görög mitológiai vonatkozásáról. A később részletesen kifejtendő

Dionüszosz-ünnep, Hádész birodalma, a nimfák és az idilli Arkádia-i táj szomszédságában igen valószínűnek tűnik, hogy az idézett jelenet kapcsolatban áll Aphrodité, a görög Vénusz születésével. Hisz Aphrodité, a szépség és szerelem istennője a tenger habjaiból született és valahol a mai Ciprus szigetén / = "Görögországból vagy még lentebbről"/ lépett partra.

Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy a mulatságon az asszonyok - ismét csak Menykó szemével látva - "istenként" jelennek meg. "Sörényük" a lány "barna", Szabóné "sűrű" és "egész", akár a 'másvilágra is átuszó hajára' emlékeztet.

Az elérhetetlen ideálkép-minősítést a Vénusz-embléma, az istennő-azonosítás indokolja tehát, s ehhez a távolsághoz viszonyítva jelent valóságosabbat, átmenetet az ugyancsak fiktív, de a valósághoz jobban kötődő 'álom-arc' és filmi hasonmás. Ugyanakkor már az érkezés perceiben a szerelem tisztán lelki-szellemi szférája mellett további valóság-tulajdonságok rajzolják meg a testi-érzéki szerelem lehetőségét. Hiszen Szabóné, akinek "lassu kut a szeme", "haja meg átuszik a másvilágra is" és "nyakát... csendből verték elő", vagyis magán viseli az égi-isteni hasonmás érzékfeletti vonásait, egészen nyilvánvaló evilági jellemzőkkel is rendelkezik: "Vaskosan is és mégis hosszan fészke a szerelemnek, a csendnek, a gyenge, apró mozdulásoknak."

4.1.2.2 Embléma-kapcsolatok

A multság, melynek leírását az alábbiakban idézzük, számos mitológiai utalást tartalmaz. Hallgatólagosan eddig is ez a jelenet képezte az intuitív bázisát azoknak a feltevéseknek, melyek értelmében számos, önmagában nem egyértelmű tényállást mitológiai eseményként azonosítottunk.

"Isznak. Mindenféle borból. Sokat.

Már nem látni semmit, csak forgolódo isteneket, forgó állatokat. Nagy sörényük van az isteneknek és az állatoknak kicsi, ökölnyi fejük.

Menykó vakon dobálja Erzszi mellett piros bakancsában a lábát. Siklik, uszik, aranyhalat játszik az asszony. Eluszik a szoritásból, aztán vissza hozzá.

Otthagyja az asszonyt. Letépi magáról az inget, vetődik föl a fára. Elnyújtózik az ágakon, aztán leugrik a földre, táncol tovább. Vörös körök járnak a szeme előtt.

Nagyon szomjas. Hozzáveri fogát a pohárhoz, folyik lefelé a bor kétoldalt az arcán, a szája szögletén. Iszik. Énekel, mint a kutyák.

Kislányok állnak a kör szélén. Meg kell fogni a mellüket, a derekukat, az arcukat, hogy lássa szemükben a szomorúságot. Menyő járja a táncot. Erei kidüllednek a testén mindenfelé. Járja, mint a kecskelábu, nagy félállatok. Énekelne tovább, de már csak rekedt, vastag hangok tolják egymást a szája szögletén. Nem tud énekelni, hát sir.

Leül a fák alá, a szél végighuzza nagy, puha ujjait a hátán. Fekszik a földön és nevet."

Ha kicsit kaotikus keverék formájában is, Menyő részesül mindazokból a tulajdonságokból, melyek a Dionüszosz kultusz résztvevőit, Dionüszosz isten kicsapongó, vidám kíséretét, a 'kecskelábu' pánokat, a szilaj, vad 'kenaturokat' és a szilénoszokat jellemzi.⁶ Maga Dionüszosz, másnéven Bakkhosz, eredetét tekintve nem görög, hanem valószínűleg keleti istenség volt. Így kerül a pogány 'keletiség' közvetlen kapcsolatba Menyő, a cigánység 'keleti' származásával. A 'bor' és a 'nők' szeretete, gondoljunk csak a bakkhánsnőkkel tartott féktelen éjszakai ünnepekre, Menyőnek is kitüntetett vonása. Tudjuk azt is, anélkül, hogy ennek jelentőségét eltuloznánk: a görögök Dionüszoszban a gyümölcsfák és a cserjék oltalmazóját is látták. Részletesen beszéltünk már arról a szoros egységről, összeolvadásról, mely Menyő és a természet viszonyát meghatározta. A 'keleti' kultuszok hatását a 'bort', az 'ivást', a 'részeg mámort' követően felszabaduló ösztönök mutatják. Az 'eksztázis' állapota ez, amikor a lélek kilép a testből. A mulatságban erre utalhat a férfiak azonosítása az "állatokkal". Távoli körvonalak a kentaurok és a lapithák küzdelmére emlékeztetnek: Peirithosz lapitha király és Hippodameia lakodalmán a kentaurok lerészegedtek, s ekkor kitört belőlük 'állati lényük'. Rávetették magukat Hippodameiára és a többi lapitha nőre. Bár a helyzet összehasonlíthatatlanul szeledebb, Menyő is Szabó felelőségét szoritja magához tánc közben, s később, amikor már "mindenféle borból" "sokat"

ivott, arra gondol, hogy meg kellene fogni a kör szélén álló kislányok "mellét". Motivikusan a 'fekete' világ vad, ösztönös erotikus vágyainak újraéledéséről, felfokozódásáról van szó a 'fehér' környezetben. Hiszen visszaemlékszünk a deszkakolostori álmokra, a "feltartott kézzel, keményke mellel, nagyon kék mosolygással" ülő lányokra, a "kis fehér kövekbe is kemény melleket" rajzoló szemekre. A már nem csupán álomban létező kislányok szegényes erotikuma mindössze előfoka a szexuális vágy végső kiteljesedésének, Menykö és Szabóné szerelmének. A fokozás ugyanabban a motivumban tér vissza: Menykö látja, amint Szabóné "melle fehérsége átsüt világoskék ruháján". Az érzéki egyesülés közvetlen lehetősége Menykóban is felszabadítja a deszkakolostorban több-kevesebb sikerrel még elfojtott 'állati lényét'. Irracionális ösztönvilágát jelképezi a "kényszerítő, elengedhetetlen köd", amely felfekszik "agyára", urrá lesz az ész diktálta normákon, a 'fehér' élet erkölcsi törvényein. Mig az 'állati' / = a cigány-Menykó/ és 'emberi' / = deszkakolostor rendjét tisztelő Menykö/ kettősség, Dionüszosz világára vetítve, elsősorban a kentaurokkal rokonítja Menykö alakját, a "kecskelábu, nagy félállatok" kifejezés bizonyosan a pánokra utal. Annál is inkább, mert a "kecskelábakkal" született Pán, aki a szatüroszok és nimfák társaságában maga is szívesen csatlakozik Dionüszosz vidám kíséretéhez, az arkádiai erdők, majd pedig az egész természet istene. Így Menykö nemcsak Dionüszoszon, hanem Pánon keresztül elszakíthatatlanul össze is forr a természettel. A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a mitológiában ismert Dionüszosz és Aphrodité kapcsolata is, szerelmükből született Priaposz, a termékenység istene. Érdekes, hogy a "piros" illetve a "vörös", Menykö egyik fontos kísérő színe az elbeszélő-világban, emblematikus értelmet kap a Dionüszosz mítoszban: "Vörös festékekkel mázolták be a termékenységet jelképező férfiszobrok... és szent királyok arcát".⁷ A kölcsönkapott bakancs furcsa "piros" színe, vagy egy korábbi kifejezéssel "jó erős, vörös bőrre" így válhat a szerelem, a termékenység, a vágyakozás különös megjelenítőjévé.

Kevésbé lehetséges embléma-értéke, mint inkább motivikus visszatérése következtében, hiszen éppen itt, a Dionüszosz-mulatságon esik szó ismét róla: "Menykó vakon dobálja Erzsi mellett piros bakancsában a lábát".

Harmadik fontos előfordulása az elbeszélés-világban az az állapot, amikor Menykó, aki visszautasította, illetve megtagadta önmagától Szabóné szerelmét, visszatér a deszkakolostorba. A "piros bőrű bakancs" ettől a pillanattól kezdve elveszíti korábbi szerepkörét és jelképertékét:

"Menykó odamegy az ágyhoz, vetkőzni kezd. Sorban, lassan. A kabátot, a bakancsot, a nadrágot, az inget... Elindul körbe. Szabó ágyára fölteszi a kabátot. Nagy Béla elé leteszi a barna nadrágot, Kovács Vince mellé a piros bőrű bakancsot."

Jól tudjuk már, a lány-ideál, a megálmodott, majd megismert Szabóné érzékfeletti-érzéki alakja után a mulatság Dionüszosz-ünnepe közeledést jelent az elérhetőség, az érzéki kapcsolat felé. Végző fokozásként a mulatság-jelenet is megismétlődik Szabóék konyhájában, beteljesítve-megsemmisítve Menykó és Szabóné szerelmét:

"Az asszony már nincs is a konyha kövén. Az asszony már itt van őbenne... Elejti az asszony kezét. Erzsi nem fordul el tőle. Menykó, mint véres táncban a szegény, remegő emberek, lép el a tüztől. Lép kuszva, kötényt tépve arcára, hogy ne lásson. Fut vissza a szobába."

Mindez egyszer már a mulatságban lejátszódott: ott 'eluszott' az asszony "szorításából", aztán 'visszatért' hozzá. Majd ő 'hagyta ott', s 'vetődött fel a fára', hogy 'visszatérjen', s 'tovább táncoljon'. A hangnem azonban most komollyá vált, a könnyed játékoság megszűnt. A "véres tánc", s a "tűz" a korábbi 'szerelem' - és 'halál-motivika' újrafelvétele és most már végérvényes lezárása az elbeszélés-világban. A "fekete tűz égetése" egykor Menykó 'állati', 'vad', 'öszönös', 'érzéki' szerelmének összefoglaló jelképe volt, a szín cigányságára, "fekete mellére" utalt. A most jelző nélkül megjelenő "tűz" természetes "piros" színe emlékeztet a "piros bakancsra", a tánc közben 'szeme előtt járó vörös körökre", az érzéki szerelemre.

Ugyanakkor a "vörös körök", a történet-kezdet "zuhogó vér folyói" és a szeretkezés "véres táncának" összefüggésében magában hordozza a halál, a megsemmisülés nagyon is valós lehetőségét.

A "tánc", a "vörös körök", a "tűz" miként a már korábban említett, agyat elborító "köd" egyben az irracionális, a felülkerekedő ösztönök világának összetevői is. A 'tűztől való ellépés', a be nem teljesedett szerelem viszont az ösztönöket utolsó pillanatban megfékező tudat, az erkölcsi értékszemplélet győzelme. A tudatosságnak, a lelkiismeretnek ez a győzelme a tudatalatti, az amorális fölött sajátos, "vért" asszociáló gyilkosságként, a 'szerелеm halálaként' jelenik meg Menyko előtt: "Balta vágja át az ember szerelmét. Szabó arca a balta. Nyesi Menyko szivét, mint a borotva." Mivel "Szabó arca a balta", vagyis újra a 'fehér' és 'fekete' világ ütközik meg egymással, már korábbi kontextusokban is amellettt érveltünk, hogy Menyko motivikusan apja halálát ismétli meg, jelképes-enyhe formában. A különbség abban mutatkozik meg, hogy a Menyko-történetekben a két világ élet-halál konfliktusa a 'szerелеm' élet-halál konfliktusára korlátozódik. Ezt figyelhettük meg a természet ambivalenciájában, szerelem-halál kettősségében, ezt erősíti az is...
hogy a "balta" kifejezetten Menyko "szerelmét" vágja át, hogy a "borotva" éppen "szivét" nyesi. Erre szükül Menyko végleges távozásának jelentésértéke is: a természet, amely az életet, a szerelmet biztosította számára, most ismét magába fogadja, de a szerelem meghiusult, hiányzik, így a természet is halott marad számára.

A "balta", a "borotva", a "nyesés", a "vágás" felvilánczó képei sem véletlenek. S főként nem az, hogy "Szabó arcának" tulajdonsága valamennyi. Menyko motivikusan önmagára vetíti korábbi tapasztalatait a deszkakolostorban: "Menyko nézi a sovány, kövesedett, vágott arcokat. Nincsen azokon semmi. Ez az életük." Ha lelkiismerete parancsára lemond Szabóné szerelméről és a 'fehér' világban marad, ugyanaz az 'élettelen', 'megkövesedett', 'üres', 'vegetáló'sors vár rá mint a deszkakolostor többi lakójára,

'fekete' világának lényegi értelmét, szabadságát veszíti el. Szimbólikus halálának módja így egyben lehetséges jövőjét is körvonalazza.

4.1.3. Az elbeszélés-világ mint Menykó világa

F_c figura motivikus szereplő-variánsait, mindenek előtt az "öttizetes vonatban" látott lány és Szabóné viszonyát tárgyalva, a hangsúlyt, kevés kivételtől eltekintve, a 'fehér' és 'fekete' világ összeegyeztethetőségére helyeztük. Konfliktus-szerepköreiket, azt, hogy az elérhetőség, a szerelem beteljesülése csak látszat és a szétválás elkerülhetetlen, kevésbé nyomatékosítottuk. Nézzük most végig az eseményeket újra, ebből a szempontból.

/i/ A vonatablakban látott "lány", Menykó szerint, már biztosan letörölte magáról szemének "koromfekete vonását", azaz a vágyakozás felkeltését a beteljesülés reménytelensége követi.

/ii/ Menykó a találkozás első percében beleszeret Szabónéba, megtalálja benne régi álmát, de csak abban lehet része, hogy valóságban-képzületben végigélje a házaspár csendes szerelmét az első éjszakán.

/iii/ A mulatságban táncolhat ugyan Szabónéval, de az "siklik, úszik, aranyhalat játszik. Elúszik a szoritásból, aztán vissza". A tánc után Szabó viszi haza az asszonyt, "karja barna, inas, hosszú kötőfék. Viszi haza az ágy szélére". Menykó kintmarad, kint alszik a földön, s beteg lesz.

/iv/ Menykó napokig fekszik Szabóék házában, de az "asszony nemigen megy be hozzá". Amikor maga próbálkozik, Szabóné elfogadja szerelmét, akkor hirtelen "Szabó arca" akadályozza meg. Ezt követően "lép el a tüztől", "fut vissza a szobába", adja fel vágyait.

Feltűnik, hogy valamennyi konfliktus Menykó képzeletében játszódik le, illetve az események az ő képzeletében minősülnek konfliktusnak. Ő az, aki a "lány" meghódításában nem hisz, akinek képzeletében a "lány" letörli a "koromfekete vonást". Ő az, aki egész éjjel nem tud aludni, s hallani véli a "simogató, árnyalt szavak csobbanásait, a gyönyörűség ágainak suhogását. Ő az, akinek képzeletében

"Szabó arca" "balta" lesz, s rátámad. S végül ő az, aki maga mond le Szabóné meghódításáról, pedig az "nem fordul el tőle".

Ilymódon Menyko jórészt maga hozza létre azokat a konfliktusokat, melyek szerelme beteljesülését lehetetlenné teszik. Szabó szerepe is csak közvetett, amennyiben Menyko lelkiismeretét befolyásolja. Ténylegesen egyetlen konfliktusnak sem részese vagy okozója, valójában sem ő, sem felesége nem érti Menyko viselkedését. Azt mondhatjuk, hogy F_c szövegvilág-interpretánsai, konfliktust teremtő szerepükben, mindig közvetve, Menyko világán keresztül lépnek fel és akadályozzák meg a két világ összeegyeztethetőségét. Ennek megfelelően Menyko, a 'fekete' világot képviselő cigány $\neq F_a$ / egyben önmaga legjelentősebb ellenfele, konfliktus-alakja is $\neq F_c$ / az elbeszélés-világban. S fűzzük hozzá, mindez nem egyedül F_c szereplőinterpretánsaira érvényes, lényegében minden F_b -t és F_a -t értelmező szereplő is Menyko szemzőgéből jelenik meg. Így a 'fekete' és 'fehér' világ küzdélme, legalábbis a jelen-történetben, jórészt Menyko belső ellentmondása, fokozatosan kialakuló, önmaga számára sem tudatosult erkölcsiségének konfliktus-sorozata.

Ez az ellentmondásos feszültség magyarázza viszonyát Szabónéhoz: a 'fekete' világhoz tartozó Menyko vágyakozása egyre jobban fokozódik, ugyanakkor a 'fehér' világ értékeit megismerő és becsülő Menyko mindinkább ellenáll saját ösztöneinek. Ezért ébred a Szabóéknál töltött első, álmatlan, a kívánás gyötrelmében töltött éjszaka után úgy, "mint aki fehér utakról fordult vissza". Még a deszkakolostorból tudjuk, hogy a "fehér utak" a vágyakozás jelképes megjelenítői:

"Még jó, hogy fáradtak. elalszanak. Álmukban előfut a legtitkosabb utcából a kívánás, lassu, fehér lépéssel jön, aztán aprózva veri az ütemet, mindig gyorsabban, mindig gyorsabban, az asszonynak már csak a haja látszik messziről, nagyon messziről..."

A deszkakolostorban álmokba visszaszorult vágyakozás erejét mutatja, hogy Menyko "álmában már nem bir vízszintesen feküdni". Már a kis fehér kövekbe is kemény melleket rajzol a

szeme..." A "mellek" érzéki szerepe mellett a "haj" is motivikusan visszatér: az asszonyok "sörénye" a mulatságban, Szabóné "sűrű", "egész" haja a találkozásokor egyaránt a deszkaház vágyakozással, kívánással teli álmaihoz kapcsolódik.

A táncmulatság után Szabó odamegy hozzá: "Keltegeti, rázza: - Miska, gyere be", ő azonban nem hajlandó, "alszik tovább". Ősztönösen, betegen is menekülne vissza a deszkaosztorba vágyai elől, s éppen Szabó az, aki nem engedi:

"Szabó este visszaindul a deszkaházba. Várják, mennie kell. Menyő már tud magáról, indulni akar ő is. Szabó magas hangon kiabál:

- Ne bolondulj. Majd a jövő héten.
- Menni akarok.
- Feküdj csöndesen. Vigyázz magadra."

A belső küzdelem végső erőpróbája az a néhány nap, amelyet Szabónóval egy házban tölt. A láz felfokozza érzékenységét, víziói felerősödnek, a "kívánást" többé nem tudja visszafojtani:

"Már hallja a konyhában az asszonyt. Ott mozgatja kezét a tűzhely fölött. Hallja, hogy vízszintesen, annyira érzékennyé tette a láz..."

"Már akkora az asszony benne, már nem tudja elválasztani semmitől se. Benne van a haja szálában, a körme puha növéseben, a homloka alatt, a homloka fölött."

"Megy ki a konyhába. A köd felfekszik az agyára, jól, kényelmesen. Nem lehet alája látni, olyan teljesen, szétterpeszkedően ott van. Megy mélyebbre, már a szívében sincs más, már az ágyékában sincs más, csak szétszakító, kényszerítő, elengedhetetlen köd."

Az egész tudatos-emberi lényét, szellemének és testének minden ízét "ködként" átható vágyakozás kényszeríti az utolsó, jóllehet valójában első tényleges próbálkozásra, az álom beteljesítésére, az asszony szerelmének megszerzésére. Az asszony elfogadja őt, de amikor Szabó arcának felvillanása hirtelen eloszlatja a "ködöt", tudatának, lelkiismeretének parancsára ismét ő az, aki eltaszítja magától a 'fehér' világot, menekül a félig elkövetett bűn elől:

"Elejti az asszony kezét. Erzsi nem fordul el tőle."

A konfliktus teljes, a maradás éppúgy nem hoz megoldást mint a távozás. Ha marad, s lemond szerelméről, úgy a "csavart derekúak", 'szótlanul levegőt nézők', "sovány, kövesedett, vágott arcúak" élettelen, élő-halottakként vegetáló sorsára ítéli önmagát. Ha marad, s nem mond le szerelméről, úgy bünt követ el, vét a közösség erkölcsi rendje ellen, nincs helye az erőszakkal megszerzett új világban. Ha elmegy, mint ahogyan történik, a megismert igazi szerelem elvesztése egykori befogadó világát, a természetet is élettelenné, kihalttá teszi számára:

"Megy az úton. Az ágak most is megérintik, a fűvek körülöntenek dús testükkel, aztán ütöttek, félve elhajolnak;"

5. Utószó a cselekmény és az elbeszélés-világ viszonyához

A Menykó-fejezetben elmondottak indokolttá teszik, hogy a kezdeti cselekmény-hipotéziseket felülvizsgáljuk. A részletes szövegvilág-magyarázat jól érzékelteti, hogy a feltetelezett szabályszerűségek leírják ugyan az elbeszélés-világ átfogó strukturáját, de nem világítják meg pl. kellő differenciáltsággal a figurák hierarchikus viszonyait. A globális cselekmény-szerkezetet értelmező elbeszélés-világ így az események 'eloszlását' tekintve látszólag homogén, egyenletes. Az előzetesen felállított rendszer nem ad számot a szereplők részvilágairól, nem tudjuk meg, hogy egyes események mely szereplők világában vannak ténylegesen jelen, melyekében csak lehetségesen, s melyekből hiányoznak. Így azt sem tudhatjuk, hogy mennyiben tér el az események relevancia-értéke az egyes szereplők részvilágaiban. Mindkét hiányosságnak jelentős értelmezési kihatásai lehetnek, amint ez a konfliktusok Menykó-szempontru újratárgyalásánál nyilvánvalóvá vált.

Anélkül, hogy itt a cselekmény-hipotéziseket teljes egészében újrainránk, összefoglaljuk azokat a legfontosabb szempontokat, melyekkel egy megfelelő pontositásnak mindenképpen számolnia kell:

/i/ A cselekmény megfogalmazásában, így elsősorban H_2 , H_3 , H_5 , H_6 és H_7 szabályszerűségek esetében, tekintetbe kell venni, hogy a tényállások fennállása milyen mértékben F_a

figura függvénye. /Pl. a beilleszkedés és befogadás, az összeegyeztethetőség és kizárás, tényleges és vélt, illetve belső konfliktusok, F_b és F_a valós és képzelt dominancia-viszonyai stb./

/ii/ Jelen formájában csak részlegesen kielégítő H_4 állítása, amennyiben nem egyedül a jelen-történet felépítése ambig, hanem F_a saját értékrendje is. /Ez a sajátos skizofrénia vonatkozik magára a természetre, az örökölt és elsajátított értékrendre, a maradás és visszatérés egyaránt életet és halált hordozó kettősségére./

/iii/ Az /i/ pontban jelzett módosítás értelmében differenciálni kellene F_c közvetítő- és konfliktus-figura fogalmát. Célszerű lenne egy külső és egy belső, azaz F_a interpretációjától független, illetve tőle függő világra vonatkoztatott F_c bevezetése. /Igy pontosabban ki lehet mutatni pl. a régmúlt- és a jelentörténet konfliktusainak különbözőségét. Érthető lesz továbbá, hogyan lehet bármely F_a -interpretáns, beleértve Menykót is, önmagá ellen-alakja./

A jelzett problémák ellenére világossá válhatott, hogyan alakítják át a cselekmény-hipotézisek a szöveg alapján rekonstruált szövegvilágot elbeszélés-világgá, azaz egy eseményekre épülő irodalmi lehetséges világgá. Látjuk, hogyan rendezi pl. az 'ösztonosság' és 'tudatosság' egyszerű kategóriája a 'természeti' és 'kolostori' tulajdonságok, az álomképek, víziók, hallucinációk, vágy-világok, illetve munkával töltött nappalok, ébredések, eszmélések irracionális és racionális síkjainak látszólagos kaotikus egymásmellettségét a szövegvilágban. Megfigyelhettük, néhány 'külső' utalás segítségével hogyan ölelhet át a pályamunkások egyszerű élete mitológiai szférákat és távolságokat, miként válik az esküvői mulatság Dionüszosz-ünneppé, s miért veheti fel egy néhány pillanatra látott, a vonattal tovasuhanó lány Aphrodité, a szépség és szerelem istennőjének alakját. A 'belső' ismétlések azonos szerepének felismerése magyarázza, miért tekinthetjük pl. Menykó és Szabóné konyhai jelenetét a mulatság felfokozott megismétlésének, hogyan fedezhetjük fel Szabónéban a vonaton látott lány, a szerelmi

ideálkép érzéki hasonmását stb. Azaz, hogyan, milyen meg-gondolások alapján azonosíthatunk egymással a konstruált magyarázó-rendszer segítségével a szövegvilágban egymástól teljesen független szereplőket és eseménysorokat. Elemzésünk azt is igyekezett megmutatni, hogy az így feltárt lehetséges világ vagy elbeszélés-világ nem egy sematikus modell. A viszonylag kevés és így kétségkívül globális összefüggéseket kifejező strukturális szabályszerűség sémajellegét a szövegvilág tényállásainak sokszintű gazdagsága oldja fel. Így pl. a 'világok összeegyeztethetőségének' tétele a 'ruházat', a 'magatartásformák', a 'vásári események', a 'mulatság', az 'álmok', 'szerelem', 'mitosz' stb. különböző tematikus szintjei és variációi mögött húzódik meg, s a sokrétűséget nem csökkenti, csupán átláthatóvá teszi.

Amikor a felismert, az író által tudatosan vagy ösztönösen alkalmazott szabályszerűségek a viszonylag egyszerűnek, vagy éppen érthetetlennek tűnő szövegvilágokat végtelen, de rendezett jelentéstérré, jelen esetben elbeszélés-világgá formálják, joggal gondol az olvasó arra, hogy remekművel van dolga. Sietünk hát hangsúlyozni: a szemantika vizsgálata csupán egyetlen, bár igen lényeges szempontot jelent a kritikus ítélkezés számára. Ha egyedül ezt az oldalt mérlegeljük, Hernádi elbeszélését kétségkívül a kiemelkedő alkotások közé soroljuk. S mégis, intuíciónk azt sugallja, a Deszszakolostor nem más, mint egy remekmű lehetősége, de elmulasztott lehetősége. Vajon miért? Saját módszerünknek, irodalomtudományi felfogásunknak mondana ellent, ha egy átfogó szemantikai elemzést és a feltárt irodalmi minőséget most néhány rövid értékitélettel megkérdőjeleznénk. Ezért hivatkoztunk szándékosan intuíciónkra, melynek helyességéről, megalapozottságáról csak egy elméletileg és módszertanilag megfelelő háttérrel rendelkező stiluselemzés bizonyosodhat meg. Stiluselemzés, mert a remekmű elmulasztott lehetőségéért, meglátásunk szerint, elsősorban ez a sík felelős. Számunkra úgy tűnik ugyanis, hogy a némiképp keregett, kissé ál-népiesnek, ál-balladisztikusnak mutakozó

stílus mintegy idézőjelbe teszi a szemantikai struktúra, a létrejött lehetséges világ és kialakult értékrendjének komolyságát.

Akár helyesen látjuk a Hernádi-elbeszélés irodalmilag gyenge pontját, akár nem, egy irodalomelméleti tanulság feltétlenül kínálkozik. A kérdés úgy vetődik fel, vajon egy, a magyarázó szabályrendszer függvényében jól szervezett, differenciált elbeszélés-világ egyben pozitív irodalmi, irodalomkritikai értéket, minősítést jelent-e. Másként fogalmazva: lehet-e egy kifinomult, árnyalt összefüggéseket is felmutató, minden részletében funkcionális szöveg rossz irodalmi mű? Ha most eltekintünk az értékelés alapvetően pragmatikai jellegétől, a mű környezetétől, eredetiségétől, társadalmi-kulturális érték-kontextusától, s csupán belső felépítését tartjuk szem előtt, ezt mondhatjuk. A fenti értelemben vett struktúra-alkotás mindenképpen szükséges, de nem elégséges feltétele a magasrendű irodalmi műveknek: a strukturák egymásra hangolása, egymást nem gyengítő, hanem felerősítő hatása ugyancsak a szükséges belső kritériumok közé tartozik. Az összhangot biztosító feltételek bonyolult rendszerét, szabályozottságát éppen akkor észlelhetjük leginkább, amikor az összhang megbomlik, egyik struktúraszint a másik ellenében hat, a strukturák kölcsönösen megkérdőjelezik egymást. Mindazonáltal elégséges feltételeket egyedül belső összefüggések segítségével sohasem adhatunk meg.

Jegyzetek:

- 1/ A kérdés részletes kifejtését ld. Bernáth - Csúri 1981. és Bernáth - Csúri /sajtó alatt/
- 2/ Az interpretáció, illetve a lehetséges világok logikai felfogásáról ld. Allwood - Andersson - Dahl 1977.
- 3/ Vö. Bernáth - Csúri 1981 és Bernáth - Csúri /sajtó alatt/.
- 4/ Lehetetlen akárcsak felsorolni is azokat az előzményeket, mélyekhez az alábbi narratívikai meggondolások csatlakoznak. Az újabb irodalom nagyságát jól érzékelteti Haubrichs

1976/78. Bizonyos módosításokkal itt mégis elsősorban arra a modellre támaszkodom, melyet, főképp Arisztotelész - Propp - generatív nyelv- és elbeszéléselemélet szellemi vonalát követve Bernáth 1978 dolgozott ki.

- 5/ Pontosabban és részletesebben tárgyalja a fogalmakat Bernáth 1978 és Bernáth - Csúri 1978.
- 6/ Vö. pl. Zamarovsky 1970, Dionüszosz címszó.
- 7/ Vö. Graves 1981 I.k., Dionüszosz jelleme és cselekedetei c. fejezet.

Irodalomjegyzék

- Allwood, J. - Andersson, G. - Dahl, Ö. 1977, Logic in Linguistics, London - New York - Melbourne
- Bernáth Á. - 1978, Narratív szövegek irodalmi magyarázata. In: Literatura 3-4: 191-196.
- Bernáth, Á. - Csúri, K. 1978, Zur Theorie literarisch relevanter Wiederholungstypen in narrativen Textstrukturen, In: Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists /eds. W. U. Dressler - W. Meid/, Innsbruck, 643-646.
- Bernáth, Á. - Csúri, K. 1981, A "lehetséges világok" szemantikájának irodalomelméleti relevanciája. In: Magyar Műhely, XIX. évf. 64. sz.:19-33.
- Bernáth, Á. - Csúri, K. /sajtó alatt/, Remarks on Literary Text-Explanation. In: Quaderni di Semantica
- Graves, R. 1981, A görög mitoszok I-II., Budapest.
- Haubrichs W. 1976/78. /szerk./, Erzählforschung I-II-III., Göttingen.
- Zamarovsky, V. 1970, Istenek és hősök a görög-római monda-világban, Budapest.